ТӨРСКН
литератур

7

ТӨРСКН ЛИТЕРАТУР

Сурһулин учрежденьсин
7-гч класст умшх дегтр-хрестомать

Хальмг Таңһчин сурһулин,
сойлын болн номин Министерств барлхд зөв өгв

Элст
Барин Гер «Герл»
2012

УДК 82-1(470.47)
ББК 74.261.8
К 174

Авторы-составители:
З. Х. Онтаева, Б. В. Баринова

Научный руководитель –
кандидат педагогических наук **Н. Н. Шарапова**

ISBN 978-5-7539-0762-3

Нүр үг

Күндтә сурһульчнр!

Ямаранчн келн-әмтн урдк-хөөткtә, эврә үндстә, заң-авъяста, эврә келтә болдг. Ик кезәнәһәс авн хальмг күн урн үгд йир дурта болҗ, үгин чинриг әвртә гидгәр тоомсрлҗ, хальмг келндән седклән өгч икәр эңкрлнә.

Амн урн үгин үүдәврмүдт хальмг улсин олмһа, ке, хурц, мергн, төв келн илдкгднә. Олн-әмтнә цецн ухан, шинҗллһн хурц үлгүрмүдт, йөрәлмүдт, тәәлвртә туульмудт, цецн үгмүдт, магталмудт, туульмудт үзгднә. Эдн цуһар амн урн үгин байн зөөрт хүврәд, үйәс үйд келгдәд, келиг кееруләд йовсмн. Хальмг күүнә келнә хурцар бүрдсн, ухани гүүнәс тогтсн эн үүдәврмүд олн җилин эргцд хадһлгдад йовснь ончта. Тегәд бидн у седклтә, цаһан саната мана өвкнрин үлдәсн зөөриг седклдән авч, цаарандnь делгрүлх зөвтәвидн.

Хальмг улс, ямаран чигн зовлң, ямаран чигн му үзсн бийнь, эндр өдр күртл келән геелго, сүл җилмүдт эврәннь унг-тохман, тууҗан медхин төлә, сойлан делгрүлхин төлә зүткҗәхнь ил. Сәәхн чимлһтә хальмг кел олзлх күн төрскн келәр бәәх амн урн үгин ик зөөринь сәәнәр медх зөвтә. Тегәд тадн, сурһульчнр, эврәннь келлһән ясрулхин кергт олн зүсн зокъял медҗ, хууч туульмуд, үүдәврмүд умшч, олн үлгүрмүд, цецн үгмүд цееҗлҗ, барлсн олн зокъялмудт оньган өгч, медрлән гүүдүлҗ, көгшдүдлә харһад, теднә уул хальмг кел соңсад йовх зөвтәт.

Ямаран һазрт бәәввчн, төрскн келән мартлго, хоорндан хальмгаһар күүндҗ, авъяс-заңшалан бәрҗ, хальмг сойлан, тууҗан делгрүлҗ йовтн!

АМН УРН ҮГИН ЗӨӨРӘС

ҮЛГҮРМҮД

Хальмг улст үлгүрмүд олн болна. Олн әмтнә зөөсн зөөр, санан-седкл, күцҗ йовсн күцл, кеҗ йовсн керг, күүнд байр-бах болм йовдлмуд тууҗд үгәр бүрдәд, үлдәд йовсмн. Тегәд үгин цутхлңнь, хурц хамгнь үлгүрт орсмн. Үлгүр гисн – ахрар келчксн, үгинь шахчксн, утхинь нигтрүлчксн ухан. «Уулын харцх шовун уулан мөрлҗ нисдг, угта эцкин көвүн үлгүр бәрүлҗ келдг» гисн иим сәәхн үлгүрин туск үг бәәнә. Үлгүрәр дамҗҗ келдг күүг күчтә келтә күн, үг болһнд үлгүр олзлдг – эн сән үнлһн бәәсмн.

«Үгд укл уга, үлгүрәс үлү сурһмҗ уга» гиһәд, сурһмҗин тускар келчксн үг бәәнә. Эн үлгүрмүд олзлҗ, сурһмҗ өгсн цагтан, утхинь цәәлһҗ өгх кергтә. Үгин, үлгүрин утхинь медәд авчкхла, тер үлгүрмүд күүнә келнд орад, шиңгрәд, келгдх цагтан эврән үгд орад бәәхнь лавта.

Үлгүрмүд шүлглҗ, ахрар товчлад, юмнла дүңцүләд келчксн үг. Үлгүрмүд бәәдл-җирһлин олн зүсн төрмүд медүлнә.

Зөрмг, чиирг, баатр йовдлын туск үлгүрмүд

* * *

Арһта көвүн болхла – көлиннь чигчәһәр,
Арһ уга болхла – алс авад тусдг.

* * *

Арһтань – ар уулын белд,
Арһ уганЬ – арнзлын һанзһд.

* * *

Асхрв – ааһ цусн,
Әгрв – нәәмн чимгн.

* * *

Әмтә юмнд – арслң бөк,
Әмн уга юмнд – шар зусн бөк.

* * *

Буульхла – бодң бәрдг.

* * *

Байн – нег борана,
Баатр – нег сумна.

* * *

Баатр нег үктл,
Әәмтхә миңһ үкдг.

* * *

Гүжрснә – гүзән бат.

* * *

Дегд күндиг генткн өргхлә – гесн тасрдг,
Туһласнь авн туулн күртлнь өскхлә – даадг.

* * *

Залу күн – заңһсн талан,
Зандн модн – нәәхлсн талан.

* * *

Залуһин сәәнәс үүл хөөһдго,
Уулын өндрәс будн хөөһдго.

* * *

Зөргтә нег үкдг,
Әәмтхә арв үкдг.

* * *

Залуд – зөрг чимг.

* * *

Күн болх – баһасн,
Күлг болх – унһнасн.

* * *

Көөсән – күцдг,
Хәәсән – олдг.

* * *

Көөсән – күцдг,
Келсән – күцәдг.

* * *

Матьхр уга модн уга,
Магтал уга баатр уга.

* * *

Мөрни сәәг холд йовж мед,
Залуһин сәәг кеер йовж мед.

* * *

Нурһнь бичкн болвчн –
Нудрмнь чаңһ болдг.

* * *

Чидлтәнь – күрклдг,
Чидл уганы – ярклдг.

* * *

Шорһлжн, бичкн болвчн, уул малтдг.

Ахр толь.

Әгрх – 1) высыхать, засыхать, вянуть; 2) выгорать;
боран – ненастье, непогода; дождь;
зандн модн – сандаловое дерево;
күркрх – 1) рычать; 2) *перен.* огрызаться;
уулын бел – подошва горы.

Сурврмуд.

1. Баатр күн ямаран болх зөвтә?
2. «Байн – нег борана, баатр – нег сумна» гидг үлгүрин һол уханы ямарамб? Ухан-тоолврарн хувалцтн.
3. Умшсн үлгүрмүдәс ямаран үлгүр таасгдв? Юңгад?

Даалһвр.

«Күн болх – баһасн,
Күлг болх – унһнасн» гидг үлгүриг цәәлһж, ахр келвр тогтатн.

Көр йовдлын туск үлгүрмүд

* * *

Ахр бууһин ә – ик.

* * *

Будгч, будгч гихлә,
Сахлан будна.

* * *

Бичкн – уульж, ик – ичж.

* * *

Байрлсн керә бәәгмтхә.

* * *

Буру хәләсн эргд
Нарни толян тусдго.

* * *

Һәргтә толһаһас көлтә
Көлд амр уга гидг.

* * *

Һалас һарад, түүмрт орж.

* * *

Һарад уга көвүнд
Төмр өлгә белдж.

* * *

Зара хаһад – керә тусч.

* * *

Ик санан
Бийд зокч уга.

* * *

Караг – казамдт,
Картуз – балhснд.

* * *

Көрән шүдн,
Заран хатханчг болсн.

* * *

Көлнь – шорад,
Санань – ширәд.

* * *

Керә кедү бәәгвчн,
Хавр ирдг уга.

* * *

Кенәв гиhәд – эвдҗ,
Байҗнав гиhәд – угарҗ.

* * *

Келнә гем – толhад төмр сав.

* * *

Келнә дәәсн – бийд.

* * *

Көндә бочкин бөглә.

Ахр толь.

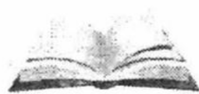

Байжх – богатеть, обогащаться;
ик санан – высокомерие;
көндә – пустой;
өлгә – колыбель, люлька;
угарх – становиться бедным, беднеть.

Сурврмуд.

1. Үлгүр гисн юмби?
2. Тана санаһар, көр күн ямаран күмби?

Даалһврмуд.

1. Деер барлгдсн үлгүрмүд умшад, учр-утхинь олҗ автн, ямаран сурһмж зааҗ бәәхинь цәәлһтн.
2. Шин үгмүдин чинринь цәәлһтн, девтртән бичҗ автн.

Залху, хуурмг күүнә туск үлгүрмүд

* * *
Батхнар бара ядсн,
Эрвәкәһәр элч кесн.

* * *
Залху күүг
Зуг үкл тал илгәхд түргн.

* * *
Заһсн чигн биш,
Махн чигн биш.

* * *

Иньгин нохад иньг болдг.

* * *

Инәдг шүдичн бәәв чигн,
Иньглдг зүркнчн хоома.

* * *

Кишго күүнә амнд
Кишгтә хот ордго.

* * *

Күн бийән зархла,
Ноха – сүүлән зардг.

* * *

Му мөрнд – үүлн аңан.

* * *

Ноха тергн дор йовад,
– Би бас чиржә йовнав, – гидг.

* * *

Өөр залху – хол зовлң.

* * *

Тавг амр, таңна хагсу.

* * *

Үксн унтсн хойр әдл.

* * *

Хоома күн – хойр йовдлта.

* * *

Хөөннь гисн – өөннь.

* * *

Ховдг күн – хойр идлһтә.

* * *

Хотын амнд – хөрүлн,
Хөөнә хашад – хоюрн.

* * *

Чидл уга күн – чимкәч.

* * *

Чимкхлә – чимк күршго,
Атххла – атх күршго.

Ахр толь.

Ацан – 1) груз, поклажа, багаж; 2) *перен.* обуза;
марзах – расплываться в улыбке;
таңна – твердое нёбо;
ховдг күн – жадный человек;
хоома – ленивый, нерасторопный.

Сурврмуд.

1. Хоома күн гисн ямаран күмби?
2. Залху күүнә тускар дәкәд ямаран үлгүр меддвт?

Даалһврмуд.

1. Таасгдсн үлгүрмүдин утхинь цәәлһтн.
2. Цуг үлгүрмүдәс 10 үлгүр чееҗәр дастн. Утхинь цәәлһтн.

ТӘӘЛВРТӘ ТУУЛЬМУД

Амн урн үгин үүдәврмүдт хальмг улсин олмһа, ке, хурц, мергн келн илдкгднә. Тегәд хальмг келәр олн зүсн дөрлдән, меткән һардг бәәсмн. Хальмг күн тиим меткәнд дурта. Теднә негнь – тәәлвртә туульмуд. «Туулин экнь – туурсн сәәхн, товчлад келсн утхнь сәәхн, эзндән эн эңкр сәәхн, эклсн хөөнь – зогсч болшго сәәхн», – гиһәд туулин тускар келчксн үг бәәнә. Ховр тууль туульцад, тәәлвринь хәәһәд бәәхлә – ухан хурцгдг. Тууль гисн – мана урдксин заяһад өгсн келнә ухани болн билгин зөөр. Тәәлвртә туульмуд олн-әмтндән кезән-кезәнәс нааран омг болн җивр урһаҗ, седклинь сергәҗ, бәәдл-җирһлднь тулг болҗ, эндр өдр чигн чинрән гееһәд уга.

«Аавин девлиг алхҗ эс болҗ, ээҗин девлиг эвкҗ эс болҗ» гидг тәәлвртә тууль авад хәләхлә, аавин девл гисн – теңгр. Теңгриг алхҗ болшго. Ээҗин девлиг эвкҗ эс болшго гисн – һазриг яһад бәәвчн күн эвкҗ чадшго. Тедү чиңгә эн тәәлвр әмтн олҗ автха, медтхә гиһәд, урн үгәр келчксн тууль эн.

Туулин келнә авцнь сәәхн, туулин авц дуралһҗ эврәннь келән ясхла, мана келн улм өсәд-өргҗәд бәәхмн. Тегәд чигн туулин келнә сәәхн тоотынь эврәннь келндән олзлхла, мана келн байҗад бәәхнь лавта.

Йиртмжин туск тəəлвртə туульмуд

* * *

Ас гисичн өгнəв,
Альвн харан бəрҗ ас.
(Сүүдр.)

* * *

Алтн темəн аңһс-аңһс гиһəд,
Арһмҗин үзүр гилвс-далвс гиһəд.
(Һал цəкллһн.)

* * *

Аавин девлиг алхҗ эс болҗ,
Ээҗин девлиг эвкҗ эс болҗ.
(Теңгр һазр хойр.)

* * *

Амн уга болвчн – дуута,
Алдр уга болвчн – нертə.
(Ə.)

* * *

Буур темəн
Бум һазр эргҗ.
(Үлн.)

* * *

Бийим бичə көндə,
Бөөлҗн гиж бəəнəв.
(Кирү.)

* * *

Бийим бичә көндә,
Билцрн гиҗәнәв.

(Чиг.)

* * *

Дер деер деншг.

(Сарин толян, халасн.)

* * *

Деевр ишкә делкә бүтәҗ.

(Цасн.)

* * *

Һалд шатдго,
Уснд чивдго.

(Мөсн.)

* * *

Көөхнь, көөхнь күцгдхш.

(Җирлһн.)

* * *

Көл уга – йовна,
Җивр уга – ниснә.

(Үүлн.)

* * *

Күзүн уга темән
Күүнд күцгддг уга.

(Утан.)

* * *

Күр-күр гиж,
Күрңгин җола сулдҗ.
(Оһтрһу ду һарх.)

* * *

Өрк деер –
Өдмгин өрәл.
(Сар.)

* * *

Йовб-йовб – мөр уга,
Хатхв-хатхв – цусн уга.
(Усар йовх оңһц.)

* * *

Чавчв, чавчв – зорһсн уга,
Хатхв, хатхв – цусн уга.
(Сүүдр.)

* * *

Нег хотна нохас
Нег талагшан хуцҗ.
(Утан.)

Хаалһ, нүүдл-йовдлын туск тәәлвртә туульмуд

* * *

Күзүн уга темән
Күм һатлҗ.
(Хаалһ.)

* * *

Күзүн уга темәг
Кенчн күцшго.
(Зам болн салькн.)

* * *

Маштг нурһта күн
Дааһна делд күрч.
(Зам.)

* * *

Ахнь дүүһән эс күцж.
(Тергнә ардк төгә.)

* * *

Бархадгнь аашхлаг,
Бархадг хархадгнь
бард гиһәд оч.
(Гер цуцж нүүх.)

* * *

Бор дааһиг
Босч чадтлнь шулж.
(Гер цуцх.)

* * *

Йовб, йовб – мөрән эс күцж.
(Тергнә төгә.)

* * *

Эгч дү хойр урлдж,
Эгчнь дүүһән эс күцж.
(Тергна төга.)

* * *

Ут күн унһна делд күрв.

(Зам хаалһ.)

* * *

Чи бос, би суунав.

(Мөр.)

Ахр толь.

Деевр ишкә – кровельная кошма;
дел – 1) грива (у лошади); 2) шея;
зорһсн – стружка, щепки;
мирких – хмуриться, быть недовольным чем-либо, быть мрачным;
өрк – дымовое отверстие (в крыше кибитки), дымоход, дымник.

Сурврмуд.

1. Тәәлвртә туульмуд учр-утхарн яһҗ йилһрнә? Ю медүлнә?
2. Ямаран тәәлвртә туульмуд тадн меддвт?
3. Эврәннь келндән тәәлвртә туульмуд олзлхла, мана келн байҗхий, сурһмҗ өгхий?

Даалһврмуд.

1. Тәәлвртә туульмуд айслулҗ умштн.
2. 10 тәәлвртә тууль чееҗәр дасч автн.
3. Хойр әңгд хувагдад, шүүврин ата-марһаншң көдлмш кетн: нег әңгнь тууль келхлә, наадкнь – хәрүһинь, тәәлвринь келх зөвтә.
4. Эс медгдсн үгмүдән девтрт буулһҗ бичтн, чинринь тодлҗ автн.

ЙӨРӘЛМҮД, МАГТАЛМУД

Хальмг амн үгин билгт ончта орм эзлҗәхнь – йөрәлмүд болн магталмуд. Күүнә жирһлд юн эс учрна, хальмгуд цуг эн йовдлмудыг үзүлж, медүлж чадм үгмүд олж авч, тер йовдлмудыг цәәлһж, батлад йөрәлмүдт, магталмудт орулна. Күүнә, малын, эд-таврин, хувц-хунрин, олн зүсн юмна сәнь күүнд олзта-туста болтха гиһәд, кеерүләд келчксн үгиг йөрәл гиж нерәдҗ болхмн.

«Магтад оркхларн – өргәд оркдг» хальмг келнә урн билгин нег сәәхн янзнь – магталмуд олн җилин эргцд эдлгдҗ, келлһнә нег чинртә хүвнь болсмн. Магталмуд олн зүсн болна. Хамгин түрүнд магтал хальмг баатрльг дуулвр «Җаңһрт» харһна. Йөрәлмүд, магталмуд хальмг келәр соңсад, чеежләд, келәд, батар дасад авад бәәхлә, хальмг келнә хурц хамгнь мел тодлгдад бәәхнь лавта.

Өмскүл, шин хувцна, белгин туск йөрәлмүд

* * *

Өмсксн өмскүлнь
Өлзәтә цаһан хаалһта болад,
Өмскснь чигн, өмсснь чигн
Ут наста, бат кишгтә болж,
Оньдин дөрвн цагт
Улан чирәһәрн харһлцж,
Уста цецгәһәрн үзлцж,
Элгн-садна йосар,
Үр-өңгин седкләр,
Элглцж, золһлцж,

Өмскүл-өлгцән өмслцҗ,
Иигәд сән-сәәхн
Иньг-амрг йовтха!

* * *

Өмссnь – үүнәс үлү
Олн сән өмскүл өмсч,
Цал-буурл сахлта
Цаһан өвгн болтха!
Өмсксnь – оньдин дөрвн цагт
Үр-өңгән, элгн-садан
Өмскүл-өлгцәрн тевчҗ,
Өглһни эзн болҗ йовтха!

* * *

Нә, худнр, өмссн өмскүлтн
Өлзәтә болтха!
Олыг өмсч, олыг эләҗ,
Җил болһн иигҗ ирҗ,
Торһн-томҗ өмскүл өмсч,
Эн кенә үрн-садмб гихлә,
Теднә үрн-садн гиҗ,
Нерән дуудулҗ йовцхатн!

* * *

Нә, өмссн өмскүлмдн,
Өмсксн күндтә эзнь
Өглһни эзнь болтха!
Өмссн бидн болв чигн,
Өмсксн тадн болв чигн
Амулң сән җирһцхәй!

* * *

Өмссн өмскүлтн өлзәтә болж,
Олн зах өмскүл өмсч,
Улан зандн цәәһән ууж,
Амн сән үгән күүндж,
Таш-таш инәлдж,
Җил болһн иржә,
Өмскүл өмсч,
Алдршго итклтә худнр болж,
Амулң-менд җирһж йовхмн!

* * *

Өмссн хувцнтн
Өлзәтә цаһан хаалһта болж,
Эднь элж,
Эзнь мөңкрж,
Үүнәс үлү сән-сәәхн
Олн зах хувц
Өмсч, эләж йовх болтха!

* * *

Өмссн хувцнчн
Чамд өлзәтә, цаһан хаалһта болж,
Эднь күүрг болж,
Шулун элж,
Эзнәннь наснь ут болж,
Олыг өмсч,
Олыг эләж,
Сәәнәс сән хувц өмсч,
Сәәхн менд йовж,
Олна көдлмшт орлцж,
Орчлңгин җирһлд багтж,

Олнд үзмжтә үзгдж,
Эцкиннь нер дуудулж,
Сән-сәәхн йовх болтха!

* * *

Белг өгсн улс угардго гидг,
Белгиг авсн улс байждго гидг.
Болв мана өгсн белг
Таднда таасгдж,
Эднь элж, эзнь мөңкрж,
Ут наста болтн!
Белг авсн тадн чигн
Бәәсн һазртан белгән эдлж,
Байрта-бахта бәәтн!
Ирх җилдән энүнәс деер
Торһ-шеемг
Элгн-саднасн өмсч,
Эрүл-менд бәәж,
Элгн-садан мартлго,
Эргж, золһж бәәтн!

* * *

Нә, ээж-аавдан
Өмсксн өмскүлнь
Өлзәтә болтха!
Эднь элж, эзнь мөңкрж,
Үүнәс улу сән-сәәхн
Хувц өмсч йовх болтха!
Өмскснь – оньдин дөрвн цагт

Аав-ээҗән күндлҗ,
Үрн-садтаһан, ачнр-зеенртәһән
Хөвтә-кишгтә, эрүл-менд,
Элвг-делвг, седкл төвкнүн бәәтхә!

* * *

Унсн мөрнтн
Өлзәтә цаһан хаалһта,
Утта көлгн болҗ,
Көөсән күцдг,
Көөгдсндән күцгддго
Күлг-арнзл болтха!
Унснь болв чигн,
Унулснь болв чигн
Ут наста, бат кишгтә,
Оньдин дөрвн цагт
Кен-негндән ирлцҗ, золһлцҗ,
Мөр унлцҗ, девлән өмслцҗ,
Менд-амулң йовцхатн!

Эв-амулңгин туск йөрәлмүд

Әмәрн өнр болҗ,
Аһурсарн байн болҗ,
Әмтнә алтн хаалһар
Әмд-менд йовҗ,
Сансн хамган күцәҗ,
Сансн тоотан бүрдәҗ,
Тоомср-кундnь өсч,
Толһа-бүрнь байсҗ,

Олн-әмтн – цуһарн
Орчлң амулң эдлтхә!
Орчлң төвкнүн бәәж,
Олн-әмтн амулң эдлж,
Теегин хальмгуд
Менд жирһтхә!
Көвүд-күүкднь олар өсч,
Уңг-тохман дуудултха!
Хөв-кишгнь делгртхә!
Арднь үлдсн үйнрнь,
Ачнр-жичнрнь, зеенрнь
Аав-ээҗиннь нериг
Алдл уга дуудулад,
Амулң-менд бәәтхә!

* * *

Түрү-зүдү уга,
Дән-дажг уга,
Теңгрин аюл уга,
Нутг оларн, то бүтн,
Толһа менд,
Сән-сәәхн бәәхинь
Олн Бурхд өршәтхә!
Оньдин дөрвн цагт
Маңна тиньгр,
Инәдтә-наадтаһар
Иньг-амргинәр
Дүүгж-дүрклж йовж,
Мал-аһурсарн байн,
Дала-нала болж,
Сән, төвкнүн бәәцхәтн!
Әмәрн өнр болж,

Аhурсарн байн болж,
Теңгрин өвчн уга,
Тер гих аюл уга
Салаhартн тосн hоожж,
Саңнаhартн көлсн hоожж,
Дән-дажг уга,
Гем-шалтг уга,
Амулң, сәәхн жирhтн!

Ахр толь.

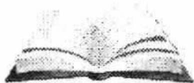

Дүрклж – торжественно, празднично;
золhлцж – навещать, проведывать;
күндлх – уважать, почитать;
өвчн – болезнь, заболевание, недуг;
сала – 1) расстояние между пальцами; 2) балка, лощина, ложбина;
саңна – 1) челка (на голове лошади); 2) *перен.* лоб;
цал (буурл сахлта) – совершенно седой.

Сурврмуд.

1. Ямаран үгиг йөрәл гиж нерәдж болхмб?
2. Эврәнңь бәәдл-жирhлд хальмг күн яhж йөрәл эңкрлж, медж, олзлдг бәәж?
3. Ямаран йөрәл дәкәд тадн меднәт?

Даалhврмуд.

1. Олн зүсн юм йөрәжәхинь онцлж таслад, келж өгтн.
2. Йөрәлмүд айслулж умшад, учр-утхинь цәәлhтн.
3. 2–3 йөрәл чеежәр дастн.

Орн-нутгин, баатрмудын, тохмта малын туск магталмуд

Хальмг Таңһчм,
Ар Бумбин орн кевтә,
Үкл уга, мөңк,
Үрглж җирһлтә,
Оньдин дөрвн цагт
Балм улан бәәдлтә,
Бадм цецгин өңгтә,
Урһа зандн модн кевтә,
Бүчрнь күцәд нәәхлсн,
Уулын өндр ора мет,
Орчлң дунд дүңгәсн,
Оһтрһун Алтн Һасн болж,
Олн-әмтнд харгдж,
Үүсксн седклинь көтлж,
Үлгүр, үзмж болтха!

Хоңһрин Көк Һалзна магтал

(«Җаңһрин» бөлгин тасрха)

Даң заадан унв гиж
Даңдад уга,
Даңһар ор эргәд ирв чигн
Цицмдән уга,
Халун дундан
Хашң нертә болв чигн,
Хәрин олн дәәсн дунд орхларн,
Дәвүр шавтрулад бәәдг,

Уул бөгтрм чидлтә,
Орчлң төгәлм уната,
Оцл Көк Һалзн билә.

Баатрин магтал

Товин сумнас
Тотхдг уга,
Бууһин сумнас
Бултдг уга,
Дөрвн цагт
Даңддг уга,
Дәәнә көлд
Даргддг уга,
Сөөг – сө кевтнь,
Өдриг – өдр кевтнь
Сүр-омг авч
Өшәтдиг көөҗ чавчдг,
Тавн уулын белиг,
Тавричана нутг һазриг,
Украинә орн медлиг
Утднь, өргндньтөгәлсн,
Хур, боран киитнәс
Хорһдҗ үрүдхән мартсн,
Чилң хар занчнь
Чирә цокч делсдг,
Сөм хар сахлнь
Сәәхн һаңхад бәәдг,
Уралан хәәкрәд орхла,
Утд дүүрән күңкндг,
Күчтә Улан Цергнь

Командир Аакуһан дахдг,
Цаһан мөңгн бәрүлтә
Цәкр хурц үлдәрн
Хуурмг, мектә хортыг
Хәәрл уга чавчдг,
Ээҗиннь уургла ниилүлҗ,
Чидл арһ авгсн,
Баһ-бичкн насндан
Басл зовлң үзҗ
Баатр цергчнь болгсн,
Мөрн күлгтән һавшун,
Маңһхр өргн маңната,
Заяни хурц нүдтә,
Залу дүүвр наста,
Харада җивр сахлта,
Хар занч көдргсн,
Хурдн кер күлгтә,
Бөк Улан Цергин
Баатр Ааку нертә.

Мөрнә магтал

Тохм уңгнь
Теңгә адунас һаргсн,
Зерлг өргн теегт
Закрмҗ иктәһәр асргдсн,
Идгин шимтәднь хәрүлҗ
Ижл икднь йовсн,
Булгас гүүсн усар
Услур кеҗ өсксн,
Арвн, зун җилмүдт
Асргдн магтулҗ йовх,

Алдршгсн Җаңһрин туужин
Арнзл зеерд мөрншң:
Сәәхн бийән
Сәәр талан авгсн,
Хурц бийән
Хойр нүдндән хурагсн,
Ке бийән
Күзүн талан авгсн,
Хурдн бийән
Хурц турудтан тогтасн,
Сонр бийән
Сөм чикндән шиңгәсн,
Чаңһ, чииргән
Чис дөрвн мөчдән хурасн,
Хурдлулх замнь ирхлә,
Халурхад, хатрад оддг,
Бәрлһнд күч үзүләд
Бухад, цегләд бәәдг,
Утд хурдлулв гиҗ
Уйддг, даңддг уга,
Удан йовх дутман
Уудан кемлҗ альвлдг,
Нигт хар делнь
Нимгн торһншң саглрдг, җөөлн,
Доталад гүүлгәд һархла,
Делсәд-шуугад оддг,
Дәәнә һалд орҗ
Дөрв дәкҗ шавтсн,
Дөрвдгч дивизин дәәчнрт
Дурта мөрнь болгсн,
Толһаһарн наадгсн,
Тоһрун күзүһәрн һаңхсн,
Туруһарн чавчгсн,

Тиньгр сәәхн зоота,
Эзн дәәч Аакудан
Эңкр иньг болгсн,
Хойр көлнь булг,
Хурдн, төөлтә күлг.

(**Сусеев Аксена**
«Теегин үрн» гидг поэмәс.)

Ахр толь.

Алтн һасн – Полярная звезда;
булг – белоногий;
бухх – 1) брыкаться, быть упрямым; 2) бежать, закусив удила (о лошади);
даңһар – сразу, в один прием, разом;
дәвүр – шенкель;
төөл – белое пятно, звездочка (на лбу у животных);
үрглж – постоянный, беспрерывный.

Сурврмуд.

1. Мөрн мал хальмг улсин бәәдл-җирһлд ямаран орм эзлнә?
2. Бумбин орна тускар ю меднәт?
3. Баатр Аакун дүр ямарамб? Цәәлһҗ өгтн.

Даалһврмуд.

1. Магталмуд умшад, толин көдлмш кетн.
2. Таасгдсн магтал чееҗәр дастн.

УТ ТУУЛЬМУД

Хальмг улсин амн урн үгин нег зөөрнь – туульмуд. Туулин өвәрцин тускар келхлә: эн соньн кев-янзта, хурц үгин байн көрңтә жанр мөн. Хальмг туульмуд учр-утхарн кесг әңгәр хуваг- дна: баатрльг, сидтә, бәәцин, аң-аһрусна. Эдн олн зүсн чинртә, утхта болна: мергн-цецнә, эрдм-сурһулин, ни-негн болн төвкнүн бәәлһнә, саг-серггин, зөрмг, баатр йовдлын туск болн нань чигн. Тууль үйәс үйд келгдәд, олн-әмтнә бәәдл-җирһлин туск медрл, хәләциг залһлдулҗ, олн улсин седклиннь килмҗиг батрулна.

Ут туульмуд шинҗләд хәләхлә, ик кезәнә бәәршч йовсн мана өвкнрин һазр-усн, бәәдл-җирһл, хәләц-уха, хуучна авц-бәрц медҗ болхмн. Зәрм туульмудт баячуд харчудыг дажрҗ йовсиг үзүлгднә. Туулин аштнь: җирһл селгәтә – угатянь байн болад, деермчнр даргдад, хатучнь хоосн үлддг болҗ һарна. Хальмг ту- ульмуд талын келн-әмтнә туульмудла әдл, эврәннь седвәрәрн ни-негн, ах-дүүһинәр бәәдг бәәдлиг таасад, үн дурдна. Хальмг тууль ик холд делгрҗ, талын келн-әмтнә заагт тарҗ, чикнә хужр болҗ йовна. Мана өвкнрин үлдәсн зөөриг оньган өгч умшхла, тер келн-әмтнәннь күслинь, ухананнь аш-дүңгинь, эднә сана-седвәринь медҗ болхмн. Тууль чикнә хужр хаңһаһад, сәәхн седкл үүскәд, сурһмҗан өгнә.

Илвтә туульмудт илвтә мал-адусд, аңгуд, шовуд туулин һол дүрмүдт нөкд болна. Үлгүрнь, «Саак» гидг туульд өнчн көвүнд арат, хан һәрд, гөрәсн, теңгсин йоралд бәәдг цурх заһсн дөң болцхана.

«Шаазһа сән нәәжтә эмгн өвгн хойр» гидг туульд өвгн итлг шовунас шаазһа хаһцулад авна. Ач-тус кесн өвгн эмгн хойрт илвтә шаазһа алтн мөңг һарһдг алг дааһ, тосн-өөкәр пилгдг то- ста хар авдр, тоглын йовҗ цокдг тог шаавр өгнә.

Саак

Кезәнә бәәж. Нег хаана алвтд нег өнчн көвүн бәәж. Тер көвүг әмтн Саак гидг бәәж, тегәд тер нернь түүнд шиңгрж. Нег дәкж хаана хойр күүкн йовж йовад, негнь: – Цаадкчн юн күмби? – гинә. – Одак, – гиж хойрдгчнь хәрү өгнә.

Өнчн көвүн энүг соңсчкад, күүнд одсн эгчдән ирәд келнә:

– Би эн хаана алвтд бәәж чадш угав, нерм Саак билә, ода «Одак» болв, хөөрмг өгтн, йовнав, – гиж келәд, эгчәсн сурсан авад, һарад йовна.

Тиигәд йовж йовтлнь, һурвн ноха нег арат көөлдж йовснь үзгднә. Теднә арднь зөвәр хол, нохасин эзнь мөртә довтлж йовна. Көвүн йовһн сууһад, хормаһан секәд, аратыг хорма доран орулад авад оркна. Һурвн ноха гүүсн авъястан давад һарч одна. Эзнь довтлж ирәд: – Көвүн, үүнд арат көөж йовсн һурвн ноха үзгдвү? – гинә.

– Иигән давж одв, аратыг бәрчксн болх, үкс гитн, – гинә.

Эзн довтлад давж одна. Арат көвүнә хорма дораснь һарч ирәд: – Йир ачд ач кесн, туст тус кесн көвүн, кергтә цагтан энүг уңһдаһад орк, – гиһәд, арат нег килһс бийәсн таслад өгнә. Көвүн килһсинь авад дүрчкәд, һарад йовна.

Тиигәд көвүг йова йовтлнь, усна көвәдк урһа зандн уласна ора деер нег хорта хо һалзн моһа давшж йовдг болна. Көвүн моһаг чавчж алад, давшад һарад ирхлә, уласна ора деер хан һәрдин һурвн һууҗмул бәәдг болна.

– Ач кесн ах нойн баав, мана ээж уурта юмн, таниг ур айстан авад үмкәд оркхмн, үүнд кевттн, – гиһәд, җивр доран авад, көвүг кевтүлцхәнә. Тиигҗәтл хан һәрд ирнә.

– Күүкд, таниг кен харсв? – гиһәд сурна. – Эн көвүн, – гилдәд, җивр дорасн һарһад өглһнләнь, хан һәрд көвүг үмкәд оркна. Һурвн һууҗмулнь нег дууһар:

– Ачд ач кесн, туст тус кесн ах нойн баавиг һарһж эс өгхләтн

бидн һурвулн уснд унҗ үкнәвидн, – гилдәд, модна бүчрәс нежәд хумсдарн әрә торлдад, дүүҗлгдәд бәәцхәнә. Тиигхләнь хан һәрд көвүг хәрү һарһад өгчкәд:

– Не, үрдим харсч авсн ачта көвүн, ю авнач? – гиҗ хан һәрд сурна. – Нанд юмн керг уга, – болна. Тиигхләнь, хан һәрд: – Кергтә цагтан уңһдаһад орк, – гиһәд, нег өрүлг үмтәҗ өгнә.

– Не, – гиҗ келәд, көвүн һарад йовна. Йова йовтлнь, зуурнь теңгсин йоралд бәәдг цурх заһсн усна көвәд кевтсиг көвүн үзәд, гетҗ ирәд бәрәд авна. – Көвүн, көвүн, авсан ав, эмим тәв, – гиҗ цурх келнә. Көвүн цурхиг усндпь тәвәд оркна. Тиигхләнь: – Нег кергтә цагтан нааран күрәд ир, би үүнд һарч ирхүв, – болна.

Түүнәсн һарч йовад, эҗго эрм цаһан ташуд ирәд, кеер, шарлҗна йозурт кевтсн гөрәс бәрәд авад оркна.

– Авнав гисән ав, эмим тәв, – гиҗ гөрәсн көвүнәс сурна. – Тәвнәв, нанд юн чигн керг уга, – гинә. – Не, тиигхлә түрсн цагтан күрәд ир, – гиһәд, гөрәсн келчкәд, бийнь гүүҗ одна. Көвүн түүнәсн һарад, нег хәр хаана алвтар орад ирҗ йовдг болна.

Тер хаанд нег әәлдәч күүкн бәәҗ. Хан тер күүкән кенд өгхән медл уга бәәҗ. Тегәд аш сүүлднь: – Мини күүк буулһх саната улс һурв булттха, кемр бултсн күн олдхла, хәәчлә харһулхмн, һурв бултад олдл уга бәәхлә, күүким авг, – гиҗ зар тәвнә.

Кесг хаадудын көвүд бултад олдад, хәәчлә харһад бәәцхәнә. Тегәд одак көвүн: – Би бултнав, – гиҗ хаанд одна. Хан зөв өгнә. Көвүн гүүҗ, хан һәрдин өрүлг уңһдаһад оркхлань, хан һәрд нисәд ирнә. – Би хаана күүкнә марһанд орув, һурв бултх күмб, кемр намаг олҗ авхларн, хәәчлә харһулчкхмн, – гинә. Тиигхләнь, хан һәрд барун җивр доран дүрҗ нисәд, оңдан хаана алвт деегүр нисәд бәәнә.

Хаана күүкн һарч ирәд: – Бултсн көвүнтн хан һәрдин барун җивр дор йовна, – гинә. Көвүн күрәд ирнә, күүкнә медәд келснь үнн болна.

Көвүн хойрдад һарна. Теңгсин көвәд күрч ирәд, цурх заһсан

дуудад, бас бултж йовсна туускан келнә. Тегәд цурх өнчн көвүг барун оочдан дүрчкәд, теңгсин йоралд орад кевтнә.

Хаана күүкн һарч ирәд, литән уудлад: – Бултсн көвүнтн шар цоохр цурхин барун оочд, теңгсин йоралд кевтнә, – гинә. Көвүн гүүһәд ирнә, күүкн бас харһулад келсн болж һарна. Көвүн һурвдад бултх̆ болна. Түүнәсн һарч гүүһәд, көдәд кевтсн гөрәсндән ирнә.

– Хойр бултад бәргдчкүв, ода арһ танд, – гинә. Гөрәсн көвүг бий деерән мордулж авад, гүүж йовад, ик гидг тәрән заагт хайчкад, шорачклад кевтнә.

Хаана күүкн һарад, литән уудлад: – Бултсн көвүнтн эжго эрм цаһан көдәд теегин гөрәстә кевтнә, – гинә. Көвүн ирнә. Хан күүкн харһулж келсн төләд, көвүг хәәчлә харһулхар шииднә. Тегәд хаана алвтын медәтә өвгд, эмгд: – Энтн нег уга көвүн биш. Күмн әмтн өөрдж болш уга һәрдлә, теңгсин йоралд бәәсн цурхла харһад, бултад йовб. Ода нег бултулад хәләй, – гиж цуһар сурцхана. Хан зөвчләд, дәкн нег булт болна.

Көвүн түүнәсн гүүж һарад, аратын өгсн килһсән уңһдаһад оркхлань, арат гүүһәд күрч ирнә: – Не, арат, һурв бултад, олдув, намаг хәәчлә харһулхар седв, олн өвгд сурад зогсав, ода нег бултхар ирүв, арһ танд, – гинә. Тиигхләнь арат күчр сәәхн, ке хувцта эмгн болж хүврәд, көвүг барун һариннь альхнд атхж авад, хаанаг орад һарна.

Бултсн көвүг хаана күүкн әәлдхәр һарч йовад, одак эмгнлә харһна:

– Йо, ээж, энтн яһсн сәәхн, ке намчта торһмб, энүгән нанд өгтн, – гинә.

– Торһим ав, зуг эн һарм хавдж одв, би эн һаран өвртчн дүрәд авсув, – гинә. Эмгн һаран дүрсн болад, күүкнә өврт өнчн көвүг дүрчкнә.

Хаана күүкн һарад әәлдж, әәлдж: – Һазр деер бәәх, теңгр деер бәәхнь медгдхш, – гиһәд, орж ирәд йовжатлнь:

– Пуф, бүтәд бәәвүв, өврән секлч? – гиһәд, күүкнә өврәс көвүн һарад ирнә. Хаана күүкн: – Олҗ чадсн угав, – гинә. Хаана күүкн һарад, көвүг һаза-дотаһар хәәдг болв чигн, бийән эргүлҗ хәәсмн уга. Тегәд Саак өнчн көвүн марһаһан авад, хаана күүк авад, амрад, җирһәд бәәҗ.

Ахр толь.

Алвт – 1) владение; 2) подданные, подвластные;
ач – заслуга; благодеяние, польза, помощь;
ач кех – оказать услугу, помощь;
әәлдәч – пророк, кудесник, предсказатель;
әәлдх – предсказывать, прорицать;
уудлх – рыться, шарить;
хәәчлә харһулх – подвергать наказанию, наказывать;
хөөрмг – бозо, разбавленное молоком;
цурх – щука;
эҗго эрм цаһан көдә – безлюдная, пустынная степь.

Сурврмуд.

1. Юңгад Саак көвүн гертәсн зулна?
2. Көвүнә хаалһд юн учрна?
3. Кенә алвтд көвүн ирнә? Ямаран марһанд көвүн орлцна?
4. Юңгад көвүн бултна? Кен тенд нөкд болна?
5. Күүкн ямаран эндү һарһв?

Даалһврмуд.

1. Тууль умшад, эс медгдсн үгмүд девтртән буулһҗ бичҗ автн. Чинринь толяр олҗ авад цәәлһтн.
2. Туулин зура тогтатн.
3. Тогтасн зураһар туулиг амн үгәр келҗ өгтн.

Шаазһа сән нәәжтә эмгн өвгн хойр

Кезәнә бәәж. Эмгн өвгн хойр бәәж.

Нег дәкж өвгиг гертәсн һарч йовтл, нег итлг шовун шаазһаг шүүрәд, ташртан һазртан унад оддг болна. Өвгн үкс гүүһәд, итлгиг үргәһәд, шаазһаг хаһцулад авна. Итлгт шүүрүләд өрүлгән үмтәлһсн, әрә эмтә шаазһаг өвгн гертән авч ирнә.

Шовун болв чигн эмтә юмнлм гиһәд, эмгн өвгн хойр шаазһаг асрад бәәнә. Көгшәсин асрлһнд шаазһа әм авад, көлд орад ирнә.

Нег дәкж шаазһа: – Әм аврсн, ач-тус болсн аав ээж хойр, танд ик ханлт өргжәнәв, би эн һазрин юмн бишв, алвтасн һарад кесг болчкув, ода дарунь күрх зөвтәв, тандан ода ю өгхв – гиһәд, нег өрүлг шаазһа таслж өгв. – Түрәд бәәсн цагтан нан тал күрәд иртн, – гичкәд, шаазһа нисәд йовж одна.

Кесг җил давна, кемжән уга цаг өңгрнә, эмгн өвгн хойр эдлврүүврар түрәд ирнә. Нег дәкж, ода яһдмби? – гиҗәһәд, арһан бархларн, эмгн авдран уудлна. Угта уудллһна сүүләр, эмгн авдрин йоралас нег өрүлг олж авад:

– Өвгн, җигтә юмби? Эн мана авдрас өрүлг ю хәәсмби? – гиж сурна.

– Саак мана сән нәәж шаазһан өрүлг болх. Нам мартж бәәжвидн. Иигж үкхин ормд шаазһа сән нәәждән күрәд үзий. Яһв чигн дөң болх, – гиж өвгн келв.

– Яһлав, өвгн, шулудтн, ю заяна, заясинь авч иртн, – гиж, эмгнь селвгән өгв.

Өвгн бедрәд, шаазһа сән нәәжән орад һарна. Җил-җилдән йовад, җилин арвн хойр сардан йовад, сар-сардан йовад, сарин һучн хонгтан йовад, шаазһад өөрдәд ирх кемд, зуурнь харадан җивр сахлта хар улан залу харһна.

– Өвгн, мендвт?

– Менд!

– Хамаран оч йовнат?

– Шаазһа сән нәәҗдән оч йовнав.

– Шаазһа сән нәәҗәсн юуһинь авх күмбт?

– Өгсинь авхгов, – болна.

– Уга тиим биш. Ач-тус кесн аав ю авнат, авнав гисән автн гихләнь, алтар саңһслдг алг дааһитн авнав гитн, – гиҗ келчкәд, залу уга болҗ одна.

Өвгиг шаазһанд ирхлә, шаазһахн ик байр кеҗәҗ. Өвгиг шаазһа долан-долан дөчн йисн хонгт гиичлүләд: «Өвгн, танд юн кергтә? – гиҗ сурад, – авнав гисән автн», – гинә.

– Алтн мөңгәр саңһслдг алг дааһитн авнав, – гиҗ өвгн сурна. Шаазһа буру хәләҗ, ууляд, зөв хәләҗ, инәһәд, алтн мөңгәр саңһслдг алг дааһан өвгнд көтлүләд тәвнә.

Өвгн дааһан авад, йовҗ йовад, хаанад орад һарс гиһәд, хаҗиһәд хаана һаза ирхлә, хотна кесг көвүд шаһа наачадг болна.

Өвгн дааһан уйчкад: – Көвүд, алтн мөңгәр саңһслдг алг дааһн саңһсл гиҗ бичә келтн, – гичкәд, хаанад орҗ одна.

Арднь үлдсн көвүд зөрц: «Алтн мөңгәр саңһслдг алг дааһн, саңһсл!» – гилдәд хәәкрлднә.

Алтн мөңгәр саңһслдг алг дааһн алтн мөңгн хойрар мел саңһслад бәәнә. Көвүд иим ик олзта мөрн олдснд байрлад, алг дааһиг бултулчкад, ормднь ондан алг дааһ уйчкна.

Хаанад орсн өвгн хаанд келнә: «Хаана зергәс, танд алтн мөңгәр саңһслдг алг дааһн белгтә ирүв», – гихләнь: «Альков, түңгичн хәләй» – гиһәд, хан өвгиг дахад һарна.

Өвгн дааһндан ирәд: «Алтн мөңгәр саңһслдг алг дааһн, саңһсл!» – гиһәд, нег келәд оркна, саңһслхш. Хойр келәд оркна, бас саңһслхш. Һурв келлһнләнь, дааһн хойр дууна эргмд харар саңһслад, хаатаһинь хойраһинь лашад оркна.

Хан уурлад, өвгиг сөөвңгүдәрн гериг һурв эргүлҗ көөлһәд, модар үктлнь гүвдүлнә.

Өвгн шаазһа сән нәәҗүрн дәкәд һарад йовна. Җил-җилдән йовад, җилин арвн хойр сардан йовад, сар-сардан йовад, сарин

һучн хонгтан йовад, шаазһа сән нәәждән өөрдәд ирхин алднд, зуурнь харадан җивр сахлта хар улан залу харһна.

– Өвгн, мендвт?

– Менд!

– Хамаран оч йовнат?

– Шаазһа сән нәәждән.

– Шаазһа сән нәәҗәсн юуһинь сурҗ авх күмбт?

– Өгсинь авхгов, – болна.

– Уга, тиим биш. Ач тус кесндән ю авнат, авнав гисән автн гихлән, тосн-өөкәр пилгдг тоста хар авдритн авнав гитн, – гиҗ келчкәд, залу саак кевәрн уга болҗ одна.

Өвгн шаазһанд ирхлә, шаазһахн ик байр кесн бәәнә. Өвгиг шаазһа долан-долан дөчн йисн хонгт нәәрлүләд:

– Өвгн, танд юн кергтә? Авнав гисән автн, – гиҗ келҗәнә.

– Тосн-өөкәр пилгдг тоста хар авдритн авнав, – гиҗ келҗәнә. Шаазһа буру хәләҗ, ууляд, зөв хәләҗ, инәһәд, тосн-өөкәр пилгдг тоста хар авдран өгәд тәвәд оркна.

Өвгн авдран авад йовҗ йовад, хаанад орад һарс гиһәд, хаҗиһәд хаана һаза ирхлә, хаана хотна кесг көвүд шаһа наачадг болна. Өвгн авдран һаза оркчкад:

– Көвүд, тосн-өөкәр пилгдг тоста хар авдр, пилг! – гиҗ бичә келтн гичкәд, хаанад орна.

Арднь үлдсн көвүд зөрц: – Тосн-өөкәр пилгдг тоста хар авдр, пилг, пилг! – гилдәд, хәәкрлдәд бәәнә. Тосн-өөкәр пилгдг тоста хар авдр тосн-өөкн хойрар мел пилгдәд бәәнә. Иим ик олзта авдрт дурлад, көвүд ормднь мел әдл авдр ирәд тәвчкәд, тосн өөкәр пилгдг тоста хар авдриг бултулчкна.

Хаанад орсн өвгн хаанд: «Хаана зергәс, танд тосн-өөкәр пилгдг тоста хар авдр белгтә ирүв», – гиҗ баралхна.

– Альков, түңгичн хәләй, – гиһәд, хан өвгиг дахад һарна.

Өвгн авдртан ирәд: – Тосн-өөкәр пилгдг тоста хар авдр, пилг! – гиһәд, нег келәд оркна, пилгхш. Хойр келәд оркна, пилгхш. Һурвдад келнә, пилгхш.

– Кишго, худлч көгшн зүгдг! – гиһәд, хан уурлад, сөөвңгүдәрн бәәшңгән һурв эргүлҗ көөлһәд, модар үктлнь цокулна. Өвгн шаазһа сән нәәҗүрн дәкәд һарад йовна. Җил-җилдән йовад, җилин арвн хойр сардан йовад, сар-сардан йовад, сарин һучн хонгтан йовад, шаазһа сән нәәҗиндән өөрдәд ирхин алднд, зуурнь харадан җивр сахлта, хар улан залу харһна.

– Өвгн, мендвт?

– Менд!

– Хамаран оч йовнат?

– Шаазһа сән нәәҗдән.

– Шаазһа сән нәәҗәсн юуһинь авх күмбт?

– Өгсинь авхгов, – болна.

– Уга, тиим биш. Ач-тус кесн аав, ю авнат, авнав гисән автн гихләнь, тоглҗ йовад цокдг тог-шаавритн авнав, – гиҗ келтн, – гичкәд, залу саак кевтән уга болҗ одна.

Өвгн шаазһанд ирхлә, шаазһахн ик байр кесн бәәнә. Өвгиг шаазһа долан-долан дөчн йисн хонгтан нәәрлүләд: «Өвгн, танд юн кергтә, авнав гисән автн», – гинә. «Тоглҗн йовҗ цокдг тог-шааврин авнав», – гиҗ келҗәнә.

Шаазһа буру хәләҗ, ууляд, зөв хәләҗ, инәһәд, тоглнь йовҗ цокдг тог-шаавран өгәд тәвәд оркна.

Өвгн шаавран авад, хаанд баралхад һарслчн гиһәд, хаана өргән һаза ирхлә, хаана хотна кесг көвүд шаһа наачадг болна. Өвгн шаавран һаза оркчкад:

– Көвүд, тоглҗн йовҗ цокдг тог-шаавр, тоглҗн йовҗ цок! – гиҗ бичә келтн, – гичкәд, хаанад орҗ одна.

Арднь үлдсн көвүд зөрц: «Тоглҗн йовҗ цокдг тог-шаавр, тоглҗн йовҗ цок! – гилдәд хәәкрлдхлән, шаавр көвүдиг көөһәд, тоглҗн йовҗ толһадад, мууднь күрәд бәәнә.

Хаанад орсн өвгн: «Хаана зергәс, танд тоглҗн йовҗ цокдг тог-шаавр белгтә ирүв», – гиҗ баралхна.

– Альков, түңгичн хәләй! – гиһәд, хан өвгиг дахад һарна. Хан өвгн хойриг һарад ирхлә, шаавр тоглҗн йовҗ көвүдиг толһадад

йовна. Көвүд өвгиг үзчкәд: «Яһлав, өвгн, әм авртн, – гилднә. – Эн шаавран зогсатн! Алтн, мөңгәр саңһслдг алг дааһан автн, тосн-өөкәр пилгдг тоста хар авдран автн!» – гилдәд, хәәкрлдәд бәәнә.

Өвгн шаавран зогсаһад, алтн мөңгәр саңһслдг алг дааһан авад, тосн-өөкәр пилгдг тоста хар авдран авад, эмгтәһән хоюрн алвтыннь хаанла зерглҗ бәәрлдәд, алтн, мөңгн элвгәрн әмтә тоотд туурад, тосн-өөкәр элвгәрн теңгс һатц туурад, төвкнүн, амр-тавар җирһәд бәәҗ.

Ахр толь.

Аврл – спасение, избавление;
арһан барх – очутиться в безвыходном положении, терять надежду, отчаиваться;
баралхх – делать визит, иметь аудиенцию, быть на приеме;
зүгдг – проходимец, пройдоха;
итлг шовун – балобан;
пилгх – изобиловать, быть в изобилии;
саңһслх – испражняться, выделять помет (о лошади);
сөөвң – слуга, прислужник;
шаавр – колотушка, кувалда;
шүүрх – хватать, схватывать.

Сурврмуд.

1. Өвгн кенәс шаазһаг хаһцулҗ авна?
2. Юңгад өвгн шаазһаһур одна? Ю шаазһаһас сурна?
3. Хаалһдан өвгн кенлә харһна? Залу ямаран селвг өгнә?
4. Өвгн яһҗ шаазһан белгүдиг көвүдәс хәрү авна?

Даалһврмуд.

1. Туулиг айслулж умштн.
2. Толин көдлмш күцәтн.
3. Туулиг әңгләд, зураһинь тогтаж бичтн.
4. Зураһар амн үгәр келтн.

Харада күүнлә яһад ээлтәв?

(Домг)

Кезәнә бәәж, туг түмн сүүлтә, түмн жува живртә Зууһан Увш нертә хо һалзн моһа орчлңгиг ораһад авчкад, әмтә хамгин цус бөкүнәр авхулад, амсч үзәд, әмтәхнинь шимәд уга кеһәд, улм-улм агчаһад, хүмәд йовдг болна.

Нег дәкж бөкүн күн тал нисч ирәд, цусинь шимж авад, туг түмн сүүлтә, түмн жува живртә Зууһан Увш нертә хо һалзн моһад авад ирдг болна. Моһа күүнә цус зальгчкад: «Йо, яһсн әмтәхн, шимтә цусмб энчн. Үкс гиж нисәд, дәкәд нег балһ цус авад ир, би терүг шимж тарһлнав, нань юмна цусн нанд кергтә биш», – гиж хойр аагта хар келән жилвлзүләд, шиигәд-пиигәд бәәдг болна.

Бөкүн үкс нисч һарад, сур кевтә, суняһад, суха кевтә, улаһад унтсн баатрин цус шимәд, гесән дүүргж авад, туг түмн сүүлтә, түмн жува живртә Зууһан Увш нертә хо һалзн моһа тал адһад нисч йовдг болна.

Минь тер агчмд харада хурлһад, зөрүд нисч ирәд, бөкүнә келинь татад, сөңгләд авад оркдг болна. Бөкүн өдринь өдр гил уга нисәд, сөөһинь сө гил уга нисәд, туг түмн сүүлтә, түмн жува живртә Зууһан Увш нертә хо һалзн моһан келн деер күүнә цусан бөөлжәд өгәд орква. Хо һалзн моһа тер цус зальгчкад: «Бөкүн мини, буйн болтха, шулун болдгар келж ас: ямаран живртин, хумстын, турутын цусмб энчн?» – гиж шиигнә.

Келн уга бөкүн кенә цусинь келҗ эс чадад зиигәд, җиигәд бәәнә. Терүнәс нааран бөкүнд келн уга болад, җиигәд бәәдг болҗ. Хо һалзн моһа бөкүнә авч ирсн цусиг күүнә цусинь медсн уга.

Болв эн цусна эзинь эрк биш олҗ шимнәв гиһәд, хо һалзн моһа хойр аагта хар келән җилвлзүләд, эрчмдән шиигәд-пиигәд бәәнә.

– Нә, эн моһа иигҗ күмн-әмтнд амр өгш уга, – гиҗ санад, хан һәрд шовунд харада нисч ирәд: «Хан һәрд! Туг түмн сүүлтә, түмн жува җивртә Зууһан Увш нертә хо һалзн моһа күмн-әмт шимҗ уга кехәр бәәнә. Буйн болтха, теруг эн һазрас уга кеҗ тоньлһтн, күмн-әмт харстн», – гиҗ сурна. Хан һәрд харадан келсиг соңсад, моһа деегүр деләд нисч йовад, хойр шүүрәд авч ядад, һурв шүүрәд, хо һалзн моһаг хумсарн атхҗ авад, һазад дала һатлҗ хаяд, уга кенә.

Терүнәс нааран тиим хорта хо һалзн моһа күмн-әмт бичә бүслтхә гиһәд, хальмгуд бүрә-бүшкүрин айстан хан һәрд шовуна нислһнә ә орулҗ татдг болҗ гиҗ эн домгт келгднә. Тер учрар харада шовун күүнд ач-тус күргсндән күүнәс әәдго, күүнлә бәәршсн, иньг шовун болдгҗ.

Ахр толь.

Агчах – стягивать, сокращать, суживать;
җивртн – пернатые;
жува – миллиард;
сөңглх – вырывать с корнем;
тоньлһх – избавиться;
турутн – копытные;
түмн – множество, бессчетное количество; 10 тысяч;
хумстн – когтистые;
шиигх – шипеть;
шүүрх – хватать, схватывать.

Сурврмуд.

1. Харада кенд цус зөөнә?
2. Хо һалзн моһад кенә цусн таасгдв? Юуһарн?
3. Бөкүнә келинь ямаран шовун татад, сөңгләд авчкна?
4. Харада шовун күмн-әмтнд ямаран ач-тусан күргнә?
5. Хан һәрд ямаран нилчән күргнә?

Даалһврмуд.

1. Айслулҗ, чикәр умштн. Толин көдлмш кетн.
2. Зура тогтатн. Амн үгәр келҗ өгтн.

Күүнә кишг

Кезәнә нег залу бәәҗ. Хорха-меклән кел меддг сәнҗ. Хан терүг наар гиһүләд: «Чамаг хорха-меклән кел меднә гидмб? – гив. – Альков, эн нуурин мекләс юн гиһәд хәәкрҗәнә, келлчн?» – гив. «Мана хан нууран өдр болһн бальчгас арчҗ бәәтхә гиһәд хәәкрҗәнә», – гив. «Мини хөн юңгад мәәллдәд бәәнә? Оч юн гиҗ мәәлҗәхинь сур», – гиһәд, хан хөөнүрн илгәв. «Өдр болһн хөөнә мах иддгән ууртн», – гинә.

Тер хөөнә ардаснь нег доһлң хурһн йовҗ йовна. Экнь мәәлв:

– Эн хөөдин хурһднь экән дахад йовдмб, чи юңгад эс дахнач?

– Миңһн шар толһата хөөнә кишгиг әрә дааҗ йовнав, – гив. Терүгинь хаанд келлго:

– Тер му хурһан өгтн, – гиҗ залу сурв.

– Не, ав, – гив. Тер хоорнд хурһна нооснасн ноха ноос таслад, авад оркв. – Нохаһан өгтн, хурһитн авхшив, – гив. Нохаһан өгв, нохань нег бичкн ишкә деер шееһәд оркв. Тер ишкәһәрнь нег гергн бәрүл кечкв.

– Бәрүлитн авнав, нохаһитн авхшив, – гив.

– Ав, – гив.

– Нег гергн бәрүләрн хәәс бәрәд оркв.

– Хәәситн авнав, – гив.

– Не, ав, – гив. Хәәснднь хот кеһәд уучксн бәәҗ.

– Не, күүнә кишг авч болшгоч, – гиһәд хәрв. Тиигәд амрад, җирһәд бәәв.

Ахр толь.

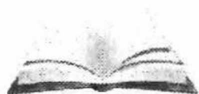

Бәрүл – войлочные рукавицы;
ишкә – войлок;
кишг – счастье;
му хурһн – паршивый ягненок;
хәәсн – котел.

Сурврмуд.

1. Хан залуд ямаран даалһвр өгв?
2. Залу юңгад хаанас доһлң хурһ сурна?
3. Кишг гисн юмби?

Даалһврмуд.

1. Тууль айслулҗ умштн. Толин көдлмш кетн.
2. Шин үгмүд чееҗәр дастн.

Өвснә көндәд өнчн му Борлдаш

Кезәнә бәәҗ. Борлдаш гидг көвүн бәәҗ. Эн һанцхн эктә бәәҗ. Эдн өдрин нег иигтә утц хулдҗ гесән теҗәдг бәәҗ. Тегәд эн нег өрүн иигтә утцан авад, базр орад һарна. Базрт утцан һурвн деншгт хулдчкад, йовҗ йовхлань, зуурнь баячудын көвүд-күүкд нег ноха цокад көөһәд йовдг болна.

– Энүг яахар йовхмбт, – гихлә, – алхар йовнавидн, – гинә. Терүгинь бәәсн һурвн деншгәрн хулдҗ авад, хәрҗ ирнә. Экнь, хот-хол уга бәәҗ, ноха хулдҗ авдг гиһәд, энүнд уурлна.

Борлдаш манһдуртнь нег иигтә утцан авад, базр орад һарна. Утцан хулдчкад, йовҗ йовхлань, саак көвүд нег моһаг цокад, көөҗ йовцхана. Борлдаш тер көвүдәс сурад, моһаһинь хулдҗ авад, бәрҗ авхар седнә. Тернь дорд үзг хәләһәд һарад зулна. Көвүн герүрн залхар седнә, болҗ өгхш. Көөлдә, көөлдә бәәҗ зәвәр холд одчкад, Борлдаш герүрн нег хәләһәд, моһаһурн нег хәләһәд йовна.

– Көвүн, наaран йовҗ өг, – гиҗ генткн моһань келнә. Борлдаш ардаснь дахад һарна. Моһа нег герин үүднд ирчкәд: «Чи энүнд бәәҗә, би герән ахулчкад ирнәв», – гиһәд орҗ одна. Моһа удл уга һарч ирәд, Борлдашиг дахулад герүрн орна, герәднь орҗ ирхлә, моһан эцк Борлдашт келнә:

– Күүкнәнм әм аврсн көвүн, ю авнач? – гинә.

– Амндтн бәәсн алтн билцгитн гиһәд кел, – гиҗ, моһа көвүнд келнә, Борлдаш терүгинь келнә.

– Энчн бүклдән хөрн мөртә күүтә болдмн, өрәлинь ав, – гиҗ келәд, – сөөд нег унтҗ серәд, альх ташхла, арвн мөртә күн: «Ах нойн баав, юн кергтә?», – гиҗ сурх, санандан орсан келхләчн, күцәҗ өгдмн, – гиһәд, өрәлинь өвгн өгнә.

Борлдаш авад хәрнә. Хәрҗ ирхлә, экнь харһнад, үкҗ одсн бәәдг болна. Экиннь ард ә угаһар орҗ авад, нег унтҗ серчкәд, альхан ташхла, арвн мөртә күн:

– Ах нойн баав, танд юн кергтә? – гиһәд һарад ирнә. – Нанд хот уга, сән гер уга, дәкәд ээҗм өңгрҗ оч. Ээҗим әмдрүлтн, гертә, хотта-хоолта кетн, – гинә.

Өрүнднь Борлдашиг босхла, ээҗнь әмд-менд, әвртә гидг өргәд, хот-хоолнь дала бәәнә. Эдн мел җирһәд бәәнә. Нег цөөк хонсн хөөн Борлдаш: «Хаана күүк өргәлнәв», – гиҗ экдән келнә. Ээҗнь хаанад одад, зәвинь күргнә.

– Мини күүк өргәлх болхла, эврәннь герин үүднәс авн мини

герин үүдн күртл мөңгн алтн хойрар тагт тәвәд, хойр амарнь күн шүүрәд идәд йовм тәрә-темс урһатха, – гив.

Экнь хәрәд, Борлдаштан келнә. Борлдаш сөөднь арвн мөртә күүһән авхулад, хаана келсиг күцәлһәд оркна. Өрүнднь Борлдашин экнь алтн тагт деегүр алтн тайг түшсн ирнә. Хан арһ уга, күүкән өгнә.

Нег сө хаана күүкн Борлдашин хамриг шарлҗар хучла бәәҗ нәәтхүләд, амнднь бәәсн алтн билцгинь унһалһад авчкад, альх ташад, мөртә улст: «Борлдашиг өвснә көндәд кевтүлтн, намаг усна гүүнд, ик цаһан өргә дотр кевтүлтн» – гинә.

Өрүнднь босхла, Борлдаш эктәһән, нохатаһан, миистәһән өвснә көндәд кевтдг болна.

– Бидн яһлавидн? – гиҗ арһан барад, Борлдаш мис ноха хойрасн сурна. Арһ юундв? – гиһәд көвүг зовад бәәхлә: «Арһ бәәх», – гиҗ мис ноха хойрнь келәд, һарад йовна. Уснд бәәсн нег бәәшңгин турваһар мис орад, нег хулһн бәрҗ авад: Чамаг иднәв, – гинә.

– Намаг идәд ю кенәч? – гиҗ хулһн келнә. – Тиигхлә, тер унтсн күүкд күүнә хамрт сүүлән дүрәд, нәәтхүл, би амнаснь унсинь авад һарад зулсув, – гиҗ мис келнә. Хулһн одад, хамртнь сүүлән дүрә-дүрә бәәтл, унтсн күн нәәтхнә, амнаснь билцг унад ирнә, мис шүүрч авад, һарад зулна. Ноха өмнәснь тосад:

– Авбч? – гиҗ сурна.

– Авбув, – гинә.

– Не, нанд ас, би авад йовнав, – гиҗ ноха келнә.

– Уга, чи мел аман аңһаһад йовнач, тиигҗәһәд уснд алдчкхч, – гиҗ мис келнә.

– Тиигхлә би чамаг үмгнәв, – гиҗ ноха әәлһнә. Мис әәһәд, өгчкнә. Ноха авад йовҗ йовад, зуураснь дала нохас тосад гүүлдәд ирхлә, теднд күрклнәв гиһәд, билцгән уснд уңһачкна. Мис ноха хойр хоосн зарһ бәрлдсн хәрҗ ирнә. Борлдаш арһ юундув гиһәд, зовад бәәнә.

– Арһ бәәнә, – гиҗ гертәсн һарад, заһсчнрин өөгүр ирәд,

нурһн деерән герл татсн нег заһсн бәргдсинь авч зулад, көвүнд асрҗ өгнә. Заһсна гесиг ярхла, дотраснь билцг һарч ирнә. Борлдаш билцгән авад амндан дүрчкәд, сөөднь мөртә улсан дуудҗ авад, хаана шулм күүкиг алулад, махинь цәкүр-цәкүрәр утлад, цандг болһнд хаюлчкад, эктәһән алтн бәәшнд, алтн орн деер унтсн бәәнә.

Тиигәд өнчн Борлдаш нег цагт өвснә көндәд кевтдг нер авсн болдг.

Ахр толь.

Әм аврх – выручать, спасать;
гесән тежәх – прокормить себя, обеспечить себя;
дорд үзг – восток, восточная сторона;
зуурнь – по дороге, по пути;
күркрх – рычать;
өнчн – сирота;
өргә – палата, ставка, юрта, дворец;
өргәлх – обзаводиться домом, жениться;
ярх – разрезать, вскрывать, вспарывать.

Сурврмуд.

1. Борлдаш эктәһән ю хулдҗ, гесән тежәдг бәәж?
2. Моһан эцк Борлдашт ю белглнә?
3. Экнь хаанаһур яахар одна?
4. Хаана күүкн яһҗ көвүнә билцг авна?
5. Көвүнд кен нөкд болна?
6. Юн учрар Борлдаш өвснә көндәд кевтдг нер авсмн?

Даалһврмуд.

1. Эн туулиг наадна янзар айслулҗ умштн.
2. Тууляр зург зуртн.
3. Дурта нег туулян амн үгәр келтн.

ҖАҢҺР

Хальмг улсин баатрльг дуулвр «Җаңһр» ухани билгин өврмҗтә үзмҗнь болҗ, үйәс үйд үлдҗ, үнлҗ болшго зөөр болад, сойлын тууҗд батрснь бахмҗта. «Җаңһрт» ут тоодан арвн зурһан бөлг бәәхин тускар «Җаңһрин» шинҗләчнрин кесн шинҗлтд келгднә. Эндр өдр «Җаңһрин» чинрнь, нилчнь йир икәр өөдлҗәнә. Тернь учрта, юңгад гихлә хальмг улс эврәннь келән, сойлан, тууҗан, бурхн-шаҗан өөдән босхч, цааранднь улм өргнәр делгрүлхд ик килмҗән өгчәнә. Нег үлү хальмг кел делгрүлхд онц оньг өггдҗәнә. Чинртә эн төрмүд күцәлһнд «Җаңһр» үлмәһән хальдаҗахнь маһд уга. Энүнә һол күслнь – ямаран чигн улс хоорндан ни-негн бәәҗ, кен-негндән дөң болҗ, дәәсрхг ухан угаһар бәәлһн мөн. Байн, сәәхн чимлһтә, шүлгин олмһа даршлһта үгмүдтә, баатр болһн онц йилһү магталта – эн хальмг олн-әмтн эврәннь көвүд-баатрмудан магтлһн гиҗ тоолх кергтә.

«Җаңһр» – шүлгләни онц йилһлтә баатрльг эпос. Кесг зун җилмүдин туршарт эн бүрдәгдсмн. Олн-әмтн үлмә уга, сул, теднә төвкнүн җирһл болн амулң-менд бәәлһнә төлә хортдла әмән әрвллго кеҗ-күцәҗ йовх баатрмудын үүлдвр магтҗах дуудын дуһргудас тогтсн эпос болдг. Баатрмудыг толһалҗах күнь – эпост келгдҗәх Бумбин орна эзн богд Җаңһр. Баатрмудын дүрмүдәр дамҗҗ, олн-әмтнә йилһгч темдгүдин сәнь болн идеалмуднь үзүлгдсмн: хамгин зөрмг, нер һарсн баатр Җаңһрин цергч Арслңгин Арг Улан Хоңһр; чидләрн өнчрсн Күнд Һарта Савр; чаңһгч ииргг, эв-арһта, һо-һольшг Догшн Хар Санл. Ке-Җилһн болхла, келмрчәрн цуһараһаснь һатлу эрдмтә, Күңкән Алтн Чееҗнь – ухарльг, Орчлңгин Сәәхн Миңъян – дууч болсн деерән, көгҗмч. Энүнә тускар орчлңд уга сәәхн, йирн йисн эрдм төгссн баатр гиҗ келгднә. Хавтын Эң-бий – цугтаһаснь сән сумч,

Гүзән Гүмб-өвгн – шорч болсн деерән, шатасн далар белг бәрдг эрдмтә баатр. Тегәд баатрмуд цуһар Төрскндән йир дурта, эдн олн-әмтндән үнн седклән өгсн улс.

«Җаңһриг» Очра Номт бичҗ авхд, орс келнд орчулхд орчулач, бичәч Семен Липкин, Басңга Баатр, Пүрбән Анҗур, Калян Санҗ болн нань чигн әмтн ик нилчән күргсмн. «Җаңһрин» келнь, энүнә баатрмудын залу-зөрмг заң-бәрцнь дорас өсч-босч йовх баһчудт җирһлин чик хәләц, Төрскндән энкр болдгиг йир сәәнәр сурһмҗлна гиҗ келх кергтә.

Арслңгин Арг Улан Хоңһр Арг Манзин Буурлта Әәх Догшн Маңна хаанла бәәр бәрлдгсн бөлг

Эңдән долан дуңһра күцәд суусн
Дүүвр хар арзин сүүрлә
Нарн үдин ар бийәс
Нәрхн зеерд мөртә
Нәрн Улан гидг баатр
Алтн бәәрин шар цоохр
Тугин өөр ирҗ буув.
Болдын сәәһәр боһчад,
Төмрин сәәһәр төдгләд,
Шуһл һөңгн цулвриг
Суңһад, гүн алхлҗ,
Хашр мөңгн үүдиг татад,
Тавн миңһн хоңх җиңнүләд орад ирв.
Алтн торлг бәәшңд
Элвг долан дуңһран
Барун бийин дунднь
Ирҗ суув.
Дүүвр хар арзаснь

Машин улан хальң болтлан уув.
Ома цаһан амснь
Урудс гиж халад,
Шарин зурһан миңһн
Арвн хойр бийәрн
Булалдж күүндж бәәсн цагла
Барун талас
Нәрн Улан баатр босж ирәд,
Нәгр алтн ширән өмн бийәһүр
Нааран, цааран йовж бәәһәд:
– Алдр богд Җаңһр,
Тана зергд келгчм –
Мана арг Манзин Буурлта
Әәх догшн Маңна хаань зәрлг билә:
«Әл дундан уннав,
Амр гихинь соңсув,
Арнзл Зеердән өгтхә гилә.
Аһ Шавдл хатнь
Хан күүнә күүкн гихиг соңсув,
Аһиннь һар деер ус келгнәв,–
Өгтхә гилә.
Мажмин шар дольганас дүңгһр,
Мандлн һарх нарн мет,
Орчлңгин сәәхн Миңъян гинә.
Хәрәс гиич ирхлә,
Эркн сән сөңчән кенәв,–
Өгтхә гилә.
Санлын Буурл Һалзн күлгиг
Эвтә гиж соңсув,
Адуни манад кергтә, –
Өгтхә гилә.
Арслңгин Арг Улан Хоңһриг
Әркин сүүрд шаарһл гихинь соңсув,

Түүгәрчнь аху кехшив,
Хәрин ик һазрт
Зардг зарцан кенәв,–
Өгтхә гилә]
Эн тавн юмиг
Эс өгдг юмн болхла,
Эсрң үр сарин нәәмн шин өдрәс
Давулдг юмн болхла,
Арвн һурвн бум цергәр оч,
Арг Бумбин дала гидг далаг
Ширгәһәд,
Бурхн, шаҗнасчн
Хаһцулнав би гилә», – гиҗ келв.
Шарин зурһан миңһн
Арвн хойр бий
Келтә күмн
Ду һарл уга бәәв.
Эзн богд Җаңһр:
– Өгхлә, яһна гилт,
Өгл уга бәәхлә,
Яһна гилт?– гиҗ,
Күңкән Алтн Чееҗәсн сурв.
Хәрү келн бәәнә:
– Йир болну угай гиҗ бәәнәв.
Эцк хаантн хөртәдән,
Хар мөрнь долатад,
Арг Манзин Буурл үрә цагт,
Әәх догшн Маңна хан долата цагт
Догшн ик бәәр бәрлдгсн билә.
Эцкинтн хар мөрн
Әрә совшлһта һарла.
Үзң алдр хаана бийнь
Һурвн зун шавта

Әрә һарсн билә,
Арг Манзин Буурлнь
Әрә тавллһта,
Догшн Маңна хан бийнь
Үзң алдр хаанд орхнь арһта һарла.
Тана эцктн танд орхнь
Хойр холван үлү армч билә.
Тер бийнь
Әм арһлж,
Әрә һарла,
Та ода чаднуйт, угайт гиж
Саннав, – гинә.
Арг Улан Хоңһрнь келн бәәнә
Зүн бийәс:
– Алдр богд Җаңһр,
Сурулсинь өгий гисн үг билтәл? – гив.
Хәр һазрт оч,
Арһсн, түләнә күн болж заргдхин орнд
Әгр Хар булгин көвәд
Ааһ цусан асхлцнав,– гив.
– Сурулсн үгин хәрү өгтн,
Эрт хәрнәв,– гинә
Нәрн Улан баатр.
Эзн нойн богд Җаңһр:
– Сурулсинь өгнәв,
Шавдл хатнд зөв келтхә,
Миңъян, Буурл Һалзн, арнзл Зеерд –
Эн һурвн юмиг йовулнав,
Күчтә маңһс Хоңһриг
Йовулж болш уга,
Эврән бийнь ирәд автха,– гинә.
Нәрн Улан баатр мордад һарв.
Эзн богд Җаңһр

Хоӊһрт цухл аӊхрн:
– Мини зөв гисиг
Чи юӊгад буру гинәч!
Арвн хойр бодӊ,
Үүг бәрәд күлҗ өгтн!– гив.
Арвн негнь андһаран өгәд,
Арвн хойрдгч Санлнь:
– Би күллцхшив,
Шавин амар кедгсн
Шалдг арвн хойр бидн,
Әм негдҗ, андһаран авлцлавидн.
Арвн хойр күн
Хоӊһриг бәрәд авад ирхвидн.
Муурад ирхләрн,
Хоӊһр маниг duудн уульх,
Тиигхлә, тер андһар авлцгсан санад,
Өөрән бәәгсн арвн хойр бодӊгиг
Эн шар бәәшӊгин
Ора деегүр шивхүв.
Үүнән дарҗ чадш угав,– гиҗәнә.
Тиигхлә, арвн хойр бодӊнь:
– Бидн чигн чадш угавидн, – гиһәд тарад босв.
Арг Улан Хоӊһртан Санлнь:
– Шулун орһдулд һар, – гив.
Оцл Көк Һалзнан тохад, мордад һарв.
Һурвн дола хонсна хөөн
Орчлӊгин сәәхн Миӊъян
Алтн Шарһан унад,
Арнзл Зеерд Буурл Һалзн хойриг
Көтлҗ авад һарв.
Һурвн долан хонгт гүүлгәд,
Хоӊһрин өөгүр күрәд ирв.
Оцл Көк Һалзнарн дәврн:

– Миңъян минь!– гиҗ
Уульн дуудад,–
Арнзл Зеердән нанд өгич,–
Әәх догшн Маңна хаанла
Эрклүһин Мөңгн Цаһан уулын белд
Би һанцар медлцсүв,
Эн йовхдан ах-дү эс билүвидн?
Эск сүмснддән җодвин цаасн болый гиҗ,
Андһар авлцсн эс билүвидн?
Өгич, Миңъян минь!– гив.
Тер үгинь соңсад,
Ухан юуһан туңһаһад:
«Зеердән өгн гихлә,
Алдр Җаңһрин зәрлг яахв,
Өгл уга бән гихнь,
Үүнә уульн дуудад эрсиг
Яахв!» – гиҗ санад,
Долан хонгт ардан дахулв.
Үкс-үкс гиһәд, Хоңһр шидрдәд,
Эмәлин өмн бүүрг,
Оцл Көк Һалзнаннь
Амн нурһ ишкәд, таг һәрәдхләрн,
Хойр мөрнә өөр одад тусв.
Җолалань зуурлдҗ уульн:
– Миңъян, наар, бууһич!– гиҗ эрв.
Миңъян шарһан сөөһәд буув.
Хойр баатр уульн теврлдәд киисв.
Эдү-тедү болгсн хөөн
Арг Улан Хоңһр
Арнзл Зеердиг унад,
Иньг Миңъяниг:
– Эн Эрклүһин Цаһан уулын
Ар тал бәәһич!– гиһәд, дүүгәд һарв.

Эрклүһин Цаһан уул давад,
Шилтә уул тал һарад ирн гихлә,
Оһтр улан тугнь
Деернь оһтрһуд солңһтрсн
Дөчн хойр бум церг аашхнь үзгдв.
Арнзл Зеердән
Шарһ дааһ кеһәд,
Бийнь тарха му көвүн болад,
Арслңгудын күүндсн үг соңсхла:
«Шикр далан көвәд бәәгсн
Ширкгин нутг би дәәлнәв».
«Киитн хар теңгсин көвәд бәәгсн
Гүзән Гүмбиниг би дәәлнәв»,– гисн йовна.
Шовт Хар гидг баатрнь келн йовна:
– Хоңһриг эмдәр кел бәрәд,
Гернзл хатынь олзд авнав,– гинә.
Тер үг соңсад,
Базг Улан Хоңһрин
Болд хар зүркнь бульглад,
Адг арань тачкнад,
Арвн хойр сүрәнь
Амн өөднь дәврәд,
Арвн цаһан хурһнь
Альхн талнь атхлдад,
Әәв балтыг суһ татад,
Тугинь булаҗ авад,
Тугчиг цокҗ унһаһад,
Мөңгн Цаһан уулын
Ора тал һарад зулв.
Шовт Хар баатр
Ардаснь көн, уулын белд күцәд,
Әәв балтар цокснд
Дал деерән шахн төдглгсн

Далн хойр хар болд төдг
Тас тусад,
Хар махнднь шигдн орад одв.
Арнзл Зеерд альвлад,
Уулын ора деер һарад одв.
Миңъяндан күрәд ирв.
– Оһтр улан тугиг
Җаңһрт белг күрг,
Би таниг иртл,
Эдниг ээрнәв,– гиһәд хәрү орн,
Шовт Хаар баатриг
Күм тач авад,
Уулын ора деер хайв.
Хәрү орн,
Нәрн Улан баатриг цокв.
Нәрхн Зеердиннь дел теврүләд торһв.
Алс улвин хормаһаснь
Арвн цаһан хурһар авн,
Эмәлиннь бүүрг деер
Күм дарад,
Мөңгн Цаһан уул деер һарад ирв.
Орчлңгин сәәхн Миңъян
Эзн Җаңһрин хашр мөңгн үүднд,
Алтн Шарһан сөөһәд буув.
Тавн миңһн хоңх җиңнүләд орад,
Оһтр улан тугинь бәрв.
Шарин зурһан миңһн
Арвн хойр баатрнь
Алдр Җаңһртаһан хамдан:
– Мана Арслңгин Улан Хоңһр
Бәәр болҗ бәәнә билтәл?– гиҗ күүндв.
«Оддг юмн болхла,
Күчтә маңһс хан

Дарад оркхнь яахв?
Одл уга бәәхлә,
Хоңһран яахв?» – гиһәд,
Һурвн долан хонгт
Күүндән болад оркв.
– Мордый,– гиҗ шиидн,
Арнзл Зеердин эцк
Нәрхн Зеерд ажрһиг
Алдр Җаңһр унҗ,
Шарин зурһан миңһн
Арвн хойр баатран ардан дахулад,
Алтлгсн бәәрин шар цоохр тугиг
Мөрч Бор Маңна гидг баатр
Өмн бийднь бәрәд йовб.
Эгц һурвн сара хонгт бәәр кеһәд,
Арг Улан Хоңһр:
«Эн догшн Маңна хаанд
Һар күрс», – гиҗ санад,
Цергин захд бәәгсн цаглань,
Арнзл Зеердәр
Авч идхин бәәдл һарһад, дәврәд орв.
Арг Манзин Буурлар хурдлулҗ һарад,
Алтн җолаг хәрү эргүлн татад,
Алтн дуулхан хооран кеһәд зогсч өгв.
Хойр һардҗ,
Маңна хоорнднь Хоңһр цокад оркв.
Әәв балтнь, чолу цоксн мет,
Һал падрад, ирнь дөрү дүңгә кү тусв.
Хан эс медгсн кевәр
Көндрл уга бәәв.
Әәв балтан ээмдҗ авад,
Мөңгн уулын ора темцәд зулв.
Ардаснь үүдн эңтә

Көк кивр саадгар хав.
Һолднь күрн тусв,
Киисн гисн бийинь
Арнзл авад һарад одв.
Уулын ора деер һарч,
Ухан-сегәһән алдад одв.
Көк чолу дерләд,
Хар цусар бөөлҗәд, харһцад кевтв.
Алдр нойн Җаңһрнь
Шарин зурһан миңһн
Арвн хойр бийәрн
Шаргад күрәд ирв.
Күнд Һарта Саврнь
Күүкн Күрң Һалзнарн зөв эргәд,
Күрл мөңгн дөрәднь мөргәд,
Хан Җаңһртан медүлн йовна:
– Эврә бийм сән шүрүтә цагт,
Күрң Һалзн шүрүтә хурдн цагт
Эн догшн Маңна хаанд
Һар күрхиг хәәрн болтн, – гив.
Нег эрв, хойр эрв,
Һурвдад эрхләнь, – зөв гив.
Күрң Һалзниг олң-татуринь чаңһаһад,
Арвн хойр иртә
Әәв болдан авгснд
Арвн хойр әңг заль падрв.
Күрңгин җола сулдхад, дәврәд орв.
Догшн Маңна хан
Алтн җолаг чаңһаж зулҗ һарад, хәрү эргәд,
Алтн дуулхан хооран кеһәд, тосч зогсв.
Босн ишклҗ ирәд,
Хойр һардҗ цокв.
Таш!– гиҗ оһтрһуд һал падрад,

Арвн хойр ирнь кү тусв.
Әәв балтан ээмдәд,
Мөсн Мөңгн Цаһан уул тал һарад зулв.
Уулын белд күцәд,
Амн нурһарнь
Әәв балтар цокад,
Ар хойр далынь балв цокад,
Күүкн Күрң Һалзн деернь
Әрә әмтә тәвб.
Хоңһриннь өөр ирж,
Күрң Һалзнасн бун киисәд кевтв.
Күчтә арвн хойр баатр
Арвн хойр һанзһан орулад,
Үүдн эңтә саадгин сум
Базг Улан Хоңһрин һол махнаснь
Әрә тач авб.
Арһта Улан Хоңһрнь
Әмдрж босв.
Бульңһрин догшн Хар Санл
Богд Җаңһртан медүлв:
– Буйн төгс ааван
Көвүн уга окгсн эс билү би?
Бурхн сәәхн ээҗән
Буй уга окгсн эс билү би?
Бум өрк алвтан
Нойн уга окгсн эс билү би?
Арвн нәәмтә шар улан хатан
Һанц бийәрнь окад,
Буурл Һалзнарн дахгсн эс билү би?
Эдү дүңгә үүлд
Әәх догшн Маңна хаанд күрч,
Нег армдх зөв хәәрн болтн!–гив.
– Зөв, – гив,
Эвтә Буурлын олң-татур чаңһаһад,

Алтлгсн бəəрин шар цоохр армиг
Өргҗ авад дəврв.
Арг Манзин Буурлын
Альвнь дегд үлү болад,
Алтн бəəрин шар цоохр арм
Хəврһднь хатхгдад тусв.
Эңгиң мөрн нег эргтл,
Эвтə Буурл дола, нəəм эргəд,
Бийднь мөс күргл уга һарад ирв.
Эзн Җаңһр зəрлг болн бəəнə:
– Эн хаанла негəн үзх юмн!– гиһəд,
Баатр орнь ура дуудад,
Алтн бəəрин шар цоохр арм авад,
Арг Манзин Буурл альвлгсн бийинь
Алдл уга хаһад армдв.
Өргəд, Буурласнь салһад авб.
Авгсн цагт
Уулын ора деерəс
Шарин зурһан миңһн
Арвн хойр баатрнь:
– Мана эзн богд Җаңһр
Армдгсн күүһəн
Алддг уга билə!– гиж
Деерəснь ура дуудн хəəкрв.
Цаадк Арг Манзин Буурлта
Әəх догшн Маңна хаань церг:
– Мана хан күгдлхлəрн,
Арм ямр күдр болв чигн
Хуһ татх! – гиж бас хəəкрв.
Тер дууннь күгдлхлəрн,
Арвн хойр зандар орагсн ишиг
Арвн хойр əңг хуһ татв.
Арм хуһрсинь үзəд,
Базг Улан Хоңһр

Заahин ик дууhар
Замб көдлтл хәәкрәд,
Көдәд кевтгсн
Көгшн барсин цөсн билцртл хәәкрәд,
Уулын орahас гүн шүүрәд бәрлдв.
Күчтә арвн хойр бодңнь дахн бәрлдв.
Дорнь Арг Улан Хоңhртahан
Арвн hурвулн дарҗ хорав,
Уулын ора деер
Күлгсн дөчн хойр баатрин
Күләhинь тәәлҗ авб.
– Миңhн нег җилд
Җаңhрин оруд нутг болтн, – гиҗ
Андhаринь авад, цергтәhинь хәрүләд,
Арднь шарин зурhан миңhн
Арвн хойр бийәрн шаргҗ мордад,
Алтлгсн бәәрин шар цоохр туган
Өмнән өргәд,
Эзн Җаңhрин ор темцәд, җиңнәд hарв.
Долахн хонгин эцс болад,
Дүүвр шар цоохр бәәшңгин
Хашр мөңгн үүднд
Харhад ирҗ буув.
Алдр богд Җаңhран
Хашр мөңгн үүд татҗ,
Тавн миңhн хоңхиг җиңнүлҗ,
Дөңнн орад,
Дөчн дөрвн көлтә
Дүүвр лаврин ширә деер,
Дүүрң hарх арвн тавин сар мет,
Мандлулсн суулhв.
Элвг долан дуңhра күцәд,
Дүүвр хар арзин сүүр болв.
Экнәс сәәдгсн Хоңhран гиичлүлҗ,

Һарһад уга нәәрн һарһв.
Алдрсн төр шаҗн хойран
Һар деерән авгсн мет, байрлҗ,
Эзн нойн богднь суудг,
Эңгин олн сәәдүдтәһән
Инәлдн җирһәд суудг.

Ахр толь.

Арм – метательное копье, дротик;
әәв – (хәәв) балт – боевой топор, секира;
бәәр – битва, бой, сражение;
бәәшң – дворец;
бодң – богатырь;
дааһн – двухгодовалый жеребенок;
дөчн хойр бум – 42 000;
совшлһта – бежать мелкой рысью, трусить.

Сурврмуд.

1. Нәрн Улан баатр альдас, ямаран даалһврта ирҗ?
2. Әәх догшн Маңна хаана орн күчтә орн бәәсинь юунас медҗ болх?
3. Маңна хан бийнь ямаран күчтә бәәҗ? Терүг юунас медҗ болх?
4. Җаңһрахн дәәсән дардг болв чигн, өшә некдго, дәәсиг даҗрдго бәәсинь юунас медҗ болх?

Даалһврмуд.

1. «Җаңһрин» эн бөлг айслулҗ умштн.
2. Шовт Хар болн Нәрн Улан гидг баатрмудыг Хоңһр диилснә туск тасрха олҗ авад, чееҗәр дасч келтн.

ХАЛЬМГ ДУД

Ямаран болв чигн келн-улсин амн үгин эрдм олн зүсн болдг. Хальмгуд альд йоввчн: өвстә уулын белд болвчн, өргн теегин өр дунд болвчн – амн урн үгин билгән авдрт бәәсн алтнас эңкр санад, чеенждән хадһлҗ, цальград одх аршан мет хәәрләд, эндр өдр күртл урн үгин чимлһтә сәәхн чигн зокъялмуд авч ирсн болдг.

Хальмг дуд – амн урн үгин үүдәвр мөн. Хальмг дуд шинҗлхлә, ик кезәнәһә олн-әмтнә бәәршч йовсн һазр-усинь, эдлҗ йовсн бәәдл-жирһлинь, тер цагт ухалҗ йовсн хәләц-тоолвринь, олзлҗ йовсн кезәңк олн авъясинь медҗ болхмн. Дун учр-утхарн, чинрәрн үүдәсн келн-улсиннь туужла залһлдата болна. Хальмг дуд төрәрн кесг әңгст хувагдна: частр, туужин, көдлмш-ахун, күүкд улсин, уйдлһта (лирическ), байрта, дөгәтә болн наадн-шогин дуд.

Хальмг Таңһчин частр

Үгнь Шугран В.
Айснь Манжҫин А.

Сарул сәәхн Хальмг Таңһчм
Сансн тоотан күцәнә.
Авта жирһлин бат җолаг
Алдр һартан атхна.

Давтр:

Улан залата хальмг улс,
Улата теегән кеерүлий!
Төрскн нутгтан күчән нерәдәд,
Толһа менд жирһий!

Олн келн-әмтнлә хамдан
Уралан Таңһчм зүткнә.
Иньгллтин залин өндр герлд
Иргч мана батрна.

Давтр:

Баатр, чиирг үрдәр туурад,
Буурл теегм өснә.
Сурһуль, номдан килмҗән өгәд,
Сул нерән дуудулна.

Бумбин орн

Үгнь Инҗин Л.
Айсnь Дорҗинә С.

Кесг зун җилин туршар
Күслм бидн Бумб билә.
Маниг Ленин, Коммуна парть
Мандлгч Бумбд күрглә.
Эдл-теҗәл, аршан ундн
Элвәд, заядар асхрна.
Эрдм, герл, байрин дун
Элвг теегәр айслна.
Олн сай хамц бүләрн
Орн-нутгм дүрклнә.
Чини, минид хувац угаһар
Чилшго зөөрнь делгрнә.
Арнзл адуна мөрднь
Амһаһан кемлҗ, цервлднә.
Арг Улан нертә баатрмуд
Амулң делдҗ, церглднә.

Дүүрң байрта өргн һазрм
Дүүвр айсар дуулна.
Эңкр теегтән, амулң җирһлдән
Эркн дуудан нерәднә.

Бар сарин 28-д

Үгнь болн айснь улсин

Бар сарин хөрн нәәмнд
Баглад, хальмгудыг нүүлһнә.
Баглад, хальмгудыг нүүлһвчн,
Балһсд, селәдәр тарала.
Көк ширтә паровознь
Көдәһинь эргж, күржңнә.
Көдәһинь эргж, күржңнвчн,
Көгшд, күүкднь сүрднә.
Сарлң, һалзн үкрмүднь
Сала болһнар мөөрнә.
Сала болһнар мөөрвчн,
Советин йосн хайшго.
Һалзн, һалзн нохаснь
Һазаһан уульлдад үлднә.
Һазаһан уульлдад үлдвчн,
Һазрин холд үлднә.
Нәәмн төгәтә паровознь
Нәәхлн бәәж, чирнә.
Нәәхлн бәәж, чирвчн,
Нәр-нааднас хаһцулна.
Бүтү ората машиндnь
Бүл-бүләр суулһв.
Бүл-бүләр суулһвчн,
Байрта һазраснь хольжулв.

Җирн төгәтә паровознь
Җирлзәд-җирлзәд һарна.
Җирлзәд-җирлзәд һарвчн,
Җирһлтә һазраснь хольҗулна.
Улан ширтә вагон
Уралан, өмәрән чирнә.
Уралан, өмәрән чирвчн,
Уульлдад, шууглдад йовна.

Сиврт бәәлһн

Үгнь болн айснь улсин

Сиврин цаста аһуднь
Сәәхн моддуд урһнала.
Эңкр һазран санхнь –
Элкн мини урснала.
Бүслүрт күрсн цасндкь
Булхҗ, моддуд көрәднә.
Килнц уга хальмгуд
Көрәд, өлсәд йовнала.
Дүүнр, ахнр, эцкнрнь
Дәәнд Төрскән харснала.
Ээҗнр, аавнр, үрдүднь
Энрҗ, Сиврт хорнала.
Тухтет гидг селәнднь
Түрҗ, хальмгуд бәәнәлә.
Таалур бичкдән оршахнь –
Толһан үснь боснала.
Кецү күчр бәәдлднь
Көгшдүд, бичкдүд хорнала.
Көгшдүд, бичкдүд хорвчн –
Кендән зовлңган келхви?

Бичә уулий гихинә,
Төрүц болҗ өгхшлә.
Бичә зовий гихинә,
Түрү бәәдл тәвхшлә.

Ахр толь.

Авта – превосходный, волшебный;
кецү – трудный;
килмҗ – старание, прилежание, усердие;
туурх – прославиться, стать известным, знаменитым;
улан залата – с красными кисточками на шапках;
сарлң – со звездочкой (на лбу) – о крупном рогатом скоте;
холҗулх – отчуждать, отдалять;
энрлһн – страдание, переживание.

Сурврмуд.

1. Ямаран хальмг дуд тадн меддвт? Тедн хоорндан яһҗ йилһрнә?
2. Ямаран частр дуд меддвт?
3. «Бар сарин 28-д», «Сиврт» гидг дуудт ямаран цагин йовдл цәәлһгдҗәнә?

Даалһвр.

Нег частр ду чееҗәр дастн, айсинь медҗ автн.

XX-гч ЗУН ҖИЛИН ХАЛЬМГ ЛИТЕРАТУР

БАСҢГА БААТР

(1911 – 1944)

Шүлгч, прозаик болн драматургч Басңга Баатр 1911-гч җилд Эрктн нутгта Цекрт гидг хотнд угатя күүнә гер-бүлд төрсмн.

Хальмг литературт 1928-гч җиләс авн орлцҗ бичсмн.

1931-гч җилд «Өңгрсн цагин үнн» гидг келврмүдин хураңһу түрүн дегтрнь болҗ барлгдна.

Түүнәсн авн җирһлиннь сүл өдр күртл Басңга Баатр кесг келврмүд, шүлгүд болн наадд бичлә. Теднә зәрмнь иим: «Булһн», «Хар җолм», «Зәңгч Данзн», «Нанд көгшрлт уга», «Экин туск частр», «Билцг», «Бумбин орн», «Күмн өврҗ ханшго йовдл», «Кенз байн», «Чүүчә».

1938-гч җилд 25 миңһн үгтә толь бичҗ һарһв. 1939 – 40-гч җилмүдт «Җаңһр» орс келнд орчулхин төлә үгмүдинь орс келнд буулһсмн. Басңга Баатрин бичсн үүдәврмүд орс келәр барлгдж

һарсмн. А. М. Горькийин, А. С. Пушкинә, М. Ю. Лермонтовин үүдәврмүд хальмг келнд орчулсмн.

Бичәч эврәннь гүн ухан-седклән өгч, хальмг литератур, хальмг келн делгрҗ өргҗллһнд берк билгән өгч, чидлән, цогцан әрвлл уга йовла. Басңга Баатрин бичсн тоот хальмгудын тууҗиг сәәхн кевәр медүлҗ, шин цагин бәәдл-җирһлин төлә күч-көлсчнр, баһчуд зүткч шунҗ йовхиг үзүлнә.

1971-гч җил Басңга Баатр 60 нас зүүсн учрар энүнә нааДД, келврмүд болн шүлгүд нег хураңһу болҗ, «Бумбин орн» нертәһәр барлгдсмн.

Хальмг литературт Басңга Баатрин эркн эзлгч ормнь драматург болсн учрар өдгә цагт Хальмг Таңһчин драмтеатр түүнә нер зүүҗ бәәнә. Бичсн кесг наадднь мана драматургийин алтн көрңнь болҗ, ода чигн хальмг театрин сцен деер олн-әмтнд үзүлгднә.

Бичәч Баснга Баатр 1944-гч җилд идр настадан өңгрсмн.

Булһна үкл

Булһн

Баран орндг хойран хоорндк шуһуд Булһн, хурвч зүн хойран харһлдулад, «чирд-чирд» гисн ә һарһад, үүл бәрәд сууна. Булһн шинкәхән арвн тав орсн, саглрсн, уйлһта чилң хар үстә, зеегтә сәәхн хар нүдтә, харадан җивр күмсгтә, сәәхн, хар-улан күүкн. Булһн олнас ончта, нутгтан уга деерән, күнд толһата бәәх күүкн.

– Булһн, – гиҗ орнаннь өмн хувц хатхҗ суусн экнь – Цаһан келҗ сууна, – йир эврә нутгин болв чигн, һазадын күүнә нутгин болв чигн тоомсрта сән улс чамд үг орулад бәәцхәсн бийснь, күүкм ода чигн баһ гиһәд, зөвән өгл уга йовад йовдг билә бидн. Одахн Долан манахнд ирхләрн, чамд көвүндән үг орулҗ йовҗ.

Бидн зөвчлҗ бәәһәд, һазр хол болдг болв чигн, нутгтан тоомсрта, бәәхтә, түрү-зүдү уга, сән улс гиһәд, олнас өнчлад, зөв өгч оркла бидн. Нам түүнәс нааран чамд келәд уга билә би…

Шуһуд суусн Булһн өсрәд одв.

– Яһж бәәх улсвта?.. Әрә арвн тав орад уга күүкнәс әрк ууһад бәәдв? Ээж, ю келж бәәхмбта? – гиж келәд, Булһн менрәд улаһад бәәв.

– Яһна? Йоста әрк уудг насн лм. Дәкәд болхла, ода хойр җилд күләх болж һарв, – гиж келж оркад, санань зовад одв.

– Алькан чигн медәд уга намаг, нүдн далд, олн таанас хол йовтха гиж бәәснтн энв? Намаг тенд ямаран йовхиг медл уга, олн-олн җилдән намаһан үзл уга бәәнәв гихлә, нанд арһ бәәнү… -- гиж келчкәд, Булһн арһулхан ууляд бәәв.

– Насчн баһ бишл, кукн. Мини бийм арвн нәәмтәдән чини эцкдчн ирәд, эзн болад бәәһәд бәәвшүв. Тер дотр теднчнь чини ээмдк хувцичн хаһлж, өричн өвдкәж зарх, гесичн өлскч, төркичн санулж зовах улс гидг теднчн биш, – гиж Цаһан келчкәд, күүкндән санань зовад, нүднь гилң-гилң гиһәд, уульх бәәдл һарад одв.

«Ач иктә аав-ээж, ач-җич, төрл-садн хамг зөв гихлә, арһ Булһнд йир уга. Тедниг медәд, зөвән өгәд уга бәәтл, Булһн, бийнь цумрхалж, хажһр гиж йир чадш уга. Аав-ээжин аюһар бәәх зөвтә мөн. Нам теднән эс тевчхлә, нань кенән тевчхв…» – гиж зүсн-зүүл ухан Булһнд орад бәәнә. Нег бийд Булһн дотран хаһ тустлан уурлад, нүдндк нульмсндан күч күрч ядад, босч сууһад бәәв. Тер заагт экин келсн җөөлн, итклтә үгмүд Булһниг тогтнулад бәәв.

Үүнәс авн Булһна дотр бий хутхлдчкад, долда болсн зүркнь, теңгсин буурл дольган мет, һәрәдәд, күңкркәһән цокж догдлад йовб. Булһн әмд бийнь цогцлаһан ноолдад, чеежләһән гүвдлдәд йовдг болв…

Эн баахахн цагин зуур Булһн ик гидгәр хүврв. Әмд бийнь тогтурта Булһн улм номһрад, зөвәр семәһәд, дунь баһрад, цәәһәд одв.

Тиигә бәәтл күргн үзгдхмн гисн җирклән һарад ирв. Булһн эн зәңгиг соңсн, яахан медж яджң бәәһәд, Киштә талан гүүһәд күрәд ирв.

– Киштә, чамд нег юм даалһхар ирүв би. Келхәсн әәж бәәнәв, болв келл уга бәәхд чигн хату. Күргн үзгдн гиҗ бәәдг чигн, соңслч? Хәрнь, ирсн цагтнь би хүв тустан хәләҗ шинҗлҗ чадш угав. Ирсн цагтнь, манахнд нүдн амн болсн болҗ йовад, шинҗләд, ямаран бәәдлтәһинь хәләҗ үз, – гиҗ keләд, бүргр хар нүдән бүрлзүләд, Киштән инәмсглсн чирәг, эрлһ эрҗ бәәх мет, хәләһәд суув.

– Зөвтә... Әлдәс ухалад, һарһад йовнач эднән? Мел үүнәс оңдан юм ухалдг уга болвзач? – гиҗ Киштә келәд, Булһниг наадлв.

– Зовлң ик болхла, арһ бәәнү? Ухалл уга чигн яахв? – гиҗ келәд, күүкн берин өвр деер киисәд, мег-мег гиһәд арһулхн уульв…

Сөөһин харцһуд

Холын харан тасрад, хурин хөөтк чилгр теңгрт гилвс-гилвс гисн одд чиигтә бор һазр хәләлдәд, бийнь иим өңг уга бор һазр әдл эс болсндан ханад, улм байссн өңгтәһәр мусхлзлдад бәәцхәнә.

Үргләд унтн гиҗ бәәх сөөһин таалврта дүүрәг үкс-үкс ишкәд йовҗ йовсн Булһна чиигтә, сарҗңнсн хорман ә дарад йовна. Булһна хорман әәһәс энд-тенднь йөркг шарлҗни түңгәр хонҗ бәәцхәсн богшурһас үргәд, сард гиһәд нисхләрн, әмд бийнь чичрәд, үкҗ йовх Булһна зүркиг бас чочаһад, өсргәд йовна.

…Шус-шус гиһәд йовҗ йовсн Булһн хәәкрчкәд, тустан өмәрән ки хәләһәд, һарарн чирәһән халхлад, зогсад одв.

Булһна нүднд һурвн ик-ик көк чон өмннь нохачлҗ суулдҗ оркад, гиинлдәд, сүүлән өрглдәд, босчкад, бийнь ээрәд гүүлдсн боллдад бәәнә. Чонмудын нүддәс һал һарад, солнһтрад бәәнә.

– Һәәдь! – гиҗ хәәкрлһнә ә хоолднь торад, һарч чадад бәәв.

Булhнд махлань толhа деернь бәәсн-уганъ медгдхш. Булhн чонмудас нүдән бултулад, альдаран кев чигн, чонмуд дахад, гиинлдәд, минь ода hәрәдәд бахлураснь авч оркн алдсн болад бәәнә. «Уга, йоста чонмуд… йоста, гиинлдәд, шүдән ирзәлhлдәд бәәнәм», – гих ухан Булhнд тольс гиhәд одв…

– Чонмудт шуучулхар hарч йовсн намаг! Яhлав! Яhлав! Яhсн му үүлтә әмтн бәәсмби! – гиж чичрңнсн му дууhар хәәкрчкәд, ууляд, бөөрдәд hархар хәәхләнь, чонмуд улм шидрдәд, өмннь, хаалhднь hарад зогсч оркад, йовлh өгхш.

– Йир иим ик зовлң үзж йовхар, нам чонмудт шуучулад үксн чигн амрл… Мә! Шуучтн! Танд хот болнав! – гиж хәәкрәд, уралан ишклhнлән, хажуднь нег юмн сард гиhәд одлhнла, Булhн чонмуд шүүрчкв болhад, хәрү киисәд одв… Киисәд, зөвәрт кевтчкәд, деерән, хажудан хәләхлән – юмн уга. Бийән иләд бәрж үзхнь чигн өвдхш, шарх-шав чигн медгдхш… Үкс босад, хәрү хәләхлә, гиинлдж бәәцхәсн чонмуд чигн уга, hәрәдәд шүүрсн юмн чигн уга. Эргәд, дорагшан хәләхнь, тедүкнд хойр-hурвн бүргмл дүржңнәд нисәд одв. Минь эн нег агчмин дотр болв. Булhнд бүкл тоолж-тоомжж болш уга цагт болсн болж медгдв. «Эзән зальг, яhж бәәсн энви? Үзгдүләс әәhәд бәәх!» – гиhәд, әмән hарн алдтлан бульглж бәәсн зүркән тогтнулхан хәәсн бийднь, болж өгл уга, догдлад бәәв. Көөрк!.. Одак үзгдлләс махмудаснь киитн көлсн hарад, чинәнь алдрад, же болад бәәв.

– hә болтха! – гиж келәд, нульмчкад, Булhн цаарандань hарад йовв. Болв саначрлhнас hарсн эрмдгтә Булhна зүркн догдлад, нег ормдан тогтнж, зогсч чадад, энүнә чееж уутьрсн болад бәәв.

Булhн көлнь hазрт ишкж йовж йовх уганъ медгдл уга, дегдрәд йовна.

Иигәд зөвәр чаңhар йовж йовсн Булhн дорд өмн бийдән кец деер hал hарад, дала салата келәрн, ки аhар хавлад бәәсиг үзв.

– Саак болж эс йовну? – гиж бийдән зөвәр чаңhур келчкәд, hалыг хәләхәсн әәhәд, hазр шаhаhад, үкс гүн ишкмләд, дайлад одв. hалд зөвәр өөрдн зергләд ирлhнлән, hал талас hурвн ик

барг нохас хуцлдад, көндә дуусарн теегин сөөһин дүүрә дарад, күрсәрн тасчад, идҗ оркх дүртәһәр ирҗ йовцхана. «Бас үзгдл… Уга. Эрлг гидгнь эн кевтә», – гиҗ ухан тольс гиһәд одв. Булһн далдк уутан авн, хойр һосан зүн һартан атхчкад, һалас хаҗиһәд гүүлһнләнь, түрүн ирҗ йовсн ик хар амта өл көк нохань Булһнур һәрәдәд, сәрсн уутынь «хав» гиҗ цокн, үмгәд, авад һарад одв. Дахлдн негнь һәрәдлһнлә, Булһн нег һосан барун һартан авад, маңнаһарнь өгәд орксн, ноха келтәһәд, хәрү һарад одв. Дәкн негнь эргәд хуцад, Булһна хөрлһнд тогтнҗ йовтлнь, хойр залу күн дахлдн хәәкрлдәд, гүүлдәд һарад ирцхәв.

Хошт

Удл уга, Булһн үзгдл гиҗ бәәсн һалыннь көвәд чиигтә хувцан ээһәд, хошин хөөчнрлә күүндәд суув. Зуухин һалын герлд хойр баахн залус элк түргүр кевтчкәд, Булһниг соньмссн дүрстәһәр хәләлдәд бәәцхәнә. Хәәснә сүүдр чирәднь тусад, Булһна чирәг сәәнәр үзүлхш. Булһна хаҗуднь өвгәрг маштг хар залу ирҗ сууһад, шүрүн хар сахлан мошкад, үг келх бәәдлтәһәр урлан ясад бәәв. Түүнә цаад хаҗуднь нег бичкәхән көвүн бийәсн ик гирлг түшәд, зогсад бәәнә. Эднә өмн хаҗуднь нәрхн ут кец көөһәд хөн кевтнә. Далваһад кевтсн хөд күрд-күрд гилдәд, кевлһән кевәд, санамр шуукрлдад кевтцхәнә.

– Кукн, альдас альдаран эн эҗго эрм цаһан көдәһәр эн кевәрн йовҗ йовсчн энв? – гиҗ Булһна чирә-зүс сүүдрт сәәнәр йилһҗ үзл уга өвгн келв.

– Эврән медҗ бәәхшив, – гиҗ Булһн ахрар келчкәд, улм һалур шидрдәд, зүн хормаһан татҗ авад, ээв.

– Альдас альдаран йовҗ йовхан күн эс меддв? – гиҗ наадлсар келҗ оркад, – манас юуһинь нуунач? Бидн чамд тусан хальдахас биш, тушаһан йир хальдахн угавидн.

– Та, Шевийта? – гиҗ Булһн сурлһнла, өвгн үкс өндлзәд:

– Ай, чи Булһнийчи?.. Нам хәәснә сүүдрт чирәчн үзгдхш. Мөн

болхв, биш болхв гиhəд алңтрад бəəнəв. Ха! Ха! Не, яhҗ йовнач? Келҗə. Ямаран хувцта hарснчн энви? Не, яhҗ маниг олҗ ирвч? – гиhəд, өвгн байрлн, сурврмударн Булhниг дарад хайҗ оркв. Эдн Доржин Долана хошин хөөчнр бəəцхəҗ.

– Нанд бас таньсн күүнə дүрстə болна, зуг чирəнь үзгдҗ өгхш, – гиhəд кевтсн нег көвүнь босад ирв. Булhниг үзчкəд, эдн маш икəр байрлцхав.

– Би танд цугтнь үнəртнь келҗ өгсүв. Зуг мини сургч юмн, цааранднь хаалhим нанд зааж өгтн.

Ямаран бəəдлтəhəр намаг энд бəəдгиг бийстн медцхəнəт. Тендтн тесч бəəнə гидг, əмдин харалта юмн, – гиhəд келҗ йовтлнь, кевтсн нег залунь босад, зуух деерəс хəəс өргəд авад орксн, зуухин hалын герл Булhна чирəд тусад, сарулдулад оркв. Булhна чирəн зовкнь көкрəд, нүднь бəдəрлəд бəəҗ.

– Цəəhəн ууцхатн, көвүд! Булhнд бас кетн. Геснь өлсч йовдг болх, – гиҗ өвгн келчкəд, соңсад суув.

– Чеежин килəстə йова йовж, дегд утдан, дəкəд болхла, хотхоолын шим угаhас көлтə харhцдг гем авсн эн. Бүкл нəəмн җилин эргцд эврəннь үрəн үзл уга бəəhəд бəəхлəрн, мини эк-эцк, ах-дү бас амрад бəəцхəдго болхл. Тедн намаг чигн медцхəхш, би тедниг чигн яhсинь медхшив. Бүкл нəəмн җилин дуусн нег саамд мендəн медлцҗ, золhлцл уга бəəнə гидг ямаран күчр юмн! Арhан бархларн тавн наста Делгрəн гертнь оньслҗ оркад, негхн таава hуйр күмстə өрүнə гертəсн hарлав. Хəрҗ йовнав... Зуг хаалhан медҗ чадл уга йовҗ-йовҗ тана нохаст шуучулн алдсмн тер, – гиҗ Булhн келчкəд, үкс өмнəн орксн үсн уга хар цə нег бичкн хар hуйр хойриг өргəд авв.

– Ончха Эркт орх күн үүнəс тустан деегшəн хəлəhəд йовхмн. Зуг йовhн чамд күрнə гидг хату. Йовhн чи ода дола хонад күрхч, кукн, миниhəр болхла, хаҗhр юм hарhҗ бəəнəч. Көвүд hарhҗ, көлəн җииҗ суухчнь, ода хол биш. Үдү дүңгə удан бəəhəд, тесч йовад, күн болҗ йовх күүкəн хаяд, хəрнəв гидв? Тер күүкнчн яахмб, эврə бийчн яахмб? Гертəн күрч амрхв гиҗəнч? Төркнчн чамаг «буг» гиhəд көөhəд hарhчкцхах. Эн цагт бер болвас зовлң

үзж, бас чамла әдл иигәд йовцхадмн. Чини ижл әмтн дала, кукн. Арһ бәәнү? Тиим йоста юмн гил уга яахв?

– Не, наадкснь һә болтха, ода тер күүкән кенә һарт хайж бәәснчн терв? Терчн чама уга болхла, кенә бүлән нүд үзхв? Тер көзрин эзн – Манж, әркин эзн – Долан, ховин эзн – хадм экчн түңгиг хәләхий?

– Кукн, мини үг соңслч. Бичкә тиим хаҗһр юм һарһ. Килнц. Му нерн… Эн ухаһан хай, – гиҗ Манж өвгн келәд, Булһниг ширтн хәләһәд суув.

Булһн ә угаһар, цәәһән ик дуртаһар сорад суув. Цуһар хадм экин харул нүднә хәләцәр кегддг, ода сул ямаран сән. Чамаг хаҗуһасчн күн нүдәрн идн гиҗ бәәхш, бичкә тииг-ииг гиҗ күн келҗәхш, ямаран сән. Булһн күүнә һазрт ирснәс нааран, негхн саамд санамр, хадм экин чичлһн, худрлһн уга цә ууж суусնь эн. Цә үсн уга, хар болв чигн, хадм экин хәләвртә уусн җомбаһас әмтәхн болҗ медгдв.

– Хәрү хәрхлә чигн түдү юмн болхгов… Уга, хәрү хәрж болш уга, яһад болв чигн төркндән күрнәв, – гиҗ, Булһн нег мөслсн келв.

– Юмн болх уга. Ю кех билә? Төөрәд кеер хонсн болад, өрүндән герәрн орад од. Эндәс геринчн наад бий күртл мөрн терг татад, күргҗ оркса бидн, – гиһәд келәд, бәәсн өвгнә таалврта сәәхн дун, бүлән сәәхн үг тоотнь Булһна судцн болһнинь цокад бәәнә. Кедү-кедү җиләс нааран иим җөөлн ду, таалврта сән үгмүд соңсад уга болхв! Манҗин итклтә үгмүд, делкән әәх-ичхәс эс хорҗ зогсcн Булһниг эвтән орулад, унһаһад авв. Һанцхн Делгр…

Кесгтән күүндәд сууҗ-сууҗ, эдн тергн деер Булһнд ишкә делгҗ өгәд, бийснь селн хөөһән хәләлдәд кевтцхәв.

Булһн теңгрт гилвкҗәсн сәәхн одд хәләһәд, хаҗудан бас нег «бичкә тииг» гиҗ закх юмн угад амрад, эн маш сәәхн сөөһин зүсн-зүүл юмсуд хәләһәд, байсмҗта кевтҗ-кевтҗ, сөөһин сәәхн номһн салькнд таалгдад, әмтәхн нөөрәр унтад одв.

Шат

Зөвәр өөдән һарч одсн нарн мандлад бәәнә. Эҗго көк тег эргмдән көкрәд бәәнә.

Өрүнь серҗңнсн серүн салькнас күч авад, Басңгин бор дааһн, арһулхн жисч босад, умсрсн көк ноһаг идәд йовв. Мөрнәнь ә соңссн Басң өсрәд одв. Өндәһәд, дааһан хәләчкәд, мусхлзад утар суняв. Махмуднь мел нөгҗәсн болад, көндәҗ болл уга, амн заварн хагсад бәәҗ. Босад энд-тендән харад, бара хәләчкәд, юмн эс үзгдхлә, дәкн йовһн суучкад, өвдгән теврәд уульв.

– Яахв, яахв! Эн эрм цаһан көдәд кенән күләхв, – Басңгин нүднь харңһутрад, дотр бийнь будңтрад одв…

– Э, шатынь…мартчкҗв… Шат…Шат!.. – гиҗ хәәкрәд, өсрҗ босад, нег агчмин зуур дааһан тохҗ, шатан орад һарв. Ирәд, хар килһсн цулвр эмәлиннь татур хойриг залһҗ оркад, үзүртнь тееҗ һарсн чиидмгәс үлдсн цаһан аадмгта шил уйчкад, шатас нег шил ус авчкад, харһнсн күүнәһәр толһаһан хооран кеҗ бәәһәд, амндан кеһәд, кулд-кулд зальгад, цалд-цалд цальгрулад, нег кииһәр ууһад оркв.

«Эврә ундн хәрв… Дааһан… Дааһан юуһарн услхв? Шиләр мал услҗ болш уга. Цутххв. Мөрн мал цутхулш уга – негн, цутхсар ханш уга – хойр. Яахм болхв?» Басңгин, минь ода шинкн һарчах зуна сарин нарн мет, мандлҗ дала болҗ бәәсн чирә дәкәд бүтңгүрәд, нүднь, аңһучин һарт бәргдсн аратын нүдн мет, яахан медҗ чадад, хултхлзад, арл дотран эргәд гүүһәд бәәв.

«Арһ юундв? Саалнь бәәв чигн, саадг суулһнь уга гидг юмн болв. Шатар дүүрсн усн бәәв чигн, цаңһад үкҗ бәәх дааһан услдг сав уга гидг ямаран арһ уга юмн?»

Әмд күн арһта. Толһата күүнә ухалҗ эс олсн юмн бәәхий?! Басң үкс босн, шиләр ус авад, шатын булңд бәәсн мокн деер асхад норһҗ оркад, элдәд, бичкн оңһц кечкәд, дааһан услад, хаңһав. Эврәнь олмһадан инән йовҗ, дааһан чөдрләд, улана амнд идүлчкәд, бийнь кец деерәһәр җаһамл, зеергн түүһәд һарв.

Өрүнь үд өөрдәд ирв. Басң тавлад, халун унтл әрв авс гиһәд, дааһан дәкн нег услҗ авад, бийнь цадтлан ууҗ авад, нег шилиг кеж авад, хаалһдан орҗ авад, совр-совр хатрад һарв.

Өцклдүрк үзсн зовлң үклиннь наад хаҗуһас гедр эргснь маш ик байрт мартгдад ирв. Күн гидг тиим юмн чигн. Басңгин күслнь – зөрсн һазртан эрт күрх, эгч Булһнан эрт үзх.

Булһна үкл

– Гергнчн хәрү ирв… Буйн болтха, энүгән нанас холд авич! – гиҗ Долана эмгн һазаһас уурлсн өңгтәһәр орад ирв. Герт һулмтын деед бийд, тевкрләд хурасн барана өмн бийд көзр наач сууцхасн улс хулс гилдәд одцхав. Эдн эн ормасн көндрл уга хойрдгч хонгтан сууҗ бәәцхәснь эн. Йирин көзрин ард орад, түүнә дая буслһад сууцхадг улс бәәсн мөн.

– Соңсч бәәнч, Манж?! Бийим эн баавһаһасн эрт сулдхҗ ас гинәв. Күүнә үг бичә соңс, кеер хонад, кец дерләд йовдг баавһата бәәхмбч? – гиҗ эмгн дәкн цеңнәд одв.

– Яһж? Ирсн болхла, сән. Көзрән хайж һарш угав. Эврән шүүгдәд үкҗәнәв. Шүүгдәд үкҗәхнь үүнд! – гиҗ келн – цуг-таднь, һалд бәәснднь, тәв! – гиҗ, көзр хуваҗ бәәсн өндр хар за-луд келв.

– Соңсчанч гинәв? Өдр сө уга гүүһәд йовхмб энчн? – гилһнләнь, – минь эн худлан кедү дәкж келж бәәнәт?.. Тана үг соңсл уга, альд бәәҗ тер, – гиҗ келн, Манж үкс босн, гүн ишкәд һарад одв.

Торсн уга, эврәннь герт гүүж орҗ ирн, үүдн хоорнд кевтсн кемтркә иртә ик хар сүк авад, уралан ишкн дайлҗ бәәһәд, көл богц деер цааран хәләһәд кевтсн Булһна барун чикнәнь хулхар цокад орксн, күрңтрсн хар цусн Булһна чикнәс хагдад, өөдән һолһалад бәәв. Булһн му ду һарад хәәкрҗ оркад, чикән атхад киисәд одв. Булһна ду соңссн хотна улс көвә-зах, күүкд-шуухд уга хурад күрч ирлһнләнь, Манж сүкән улм чаңһур атхсн, һаза һарад ирв.

– Түүнәс эрт хуурхар бәәсн болхлатн тер, – гиж келәд, Долана тал давад, һарад одв.

Хотна улс үүдн хоорнд үүмлдәд, яахан медж чадад бәәцхәв. Долана эмгн гүүж ирәд, гер деерк үүдиг буулһн йовж:

– Хәрцхәтн, ю хәләцхәнәт? Юмн болсн уга, – гиж цуглрцхасн әмтнд келж йовна.

Тер хоорнд Делгр һазаһас гүүж орж ирәд, һаран сарсаһад, көлврәд кевтсн эк талан киисәд одв. Булһн әрә әмтә һарарн Делгриг арһулхн татж авад үмсв.

– Сәәхн иньг минь! Бас мини мөрәр бичкә одыч! Эк-эцк гидгчнь күчр юмн бәәж. Мини мөрәр бичкә одыч. Чини цагчн ямаран болхинь күн үзж ирсн уга, – гиж келәд, ууляд, һанцхн үрән халун элкндән шахад, уданар татад үмсв.

Басң Доланад

– Мендвт? – гиж һазаһас орж ирж йовсн зөвин дунд нурһта, семәһәд бәәсн чирәта хар улан залу келчкәд, барана өмн бәәсн ширдгин захд өвдгләд суув.

Менд-сенд, зәңг-зә сурлдж бәәһәд, Долан сурв:

– Альдас альдаран йовж йовнат?

– Долан, намаг таньж бәәхштә? Би Өтән Басңв, – гиж маасхлзсн гем уга чирәтәһәр инәһәд келв.

Долана чирә хүврчкәд, дәкн урдк кевәрн санамр бәәдл һарсн болад одв.

– А-а, чи Басңгийч? Нам таньш уга болад бәәжч. Әвртәһәр өссмч! Нам нәәмн жил эс болж йовну? Кесгәс нааран харһад уга бидн. Нә, танахс ямаран бәәнә? Худ өвгн мендий? – гиһәд Долан хутхад хайж оркв. Басң эс медгчәр эгчән ирхинь күләһәд бәәнә. «Цәәг Долана эмгнә дү күүкн чанв. Яһсн болхв? Долана эмгнә өвр деер бәәсн күүкн кенә болхв? Сәәхн Булһнла әдл юмб, Булһна кевтә», – гиж санад сууна.

– Басң, эгчдән золһхар йовсн болхговч, – гиж Долан сурчкад,

зөвәр улагчрчкад, һулмтын көвәһәс нег бичкн өвс шүүрч авчкад, хазад суув.

Э-э! Бүкл үдү-түдү җилд үзл уга бәәсндән цуһар санлдад, намаг нег мендинь медәд ир гилә. Сөөнә эн деед бийдк шатын өөр хонад, ирҗ йовсмн эн, – гиҗ Басң келв.

– Болв санснчн күцшго юмн бәәҗ. Эгччн эн дәәнә зах-зухар үлдҗ йовсн халун гемин зүүләр өнгрҗ одв, – гиҗ Долан келв.

Эн үгиг соңссн Басңгин гүрәнь көдләд, махмуднь, халун төмрәр хәәрәд авсн мет, ирвлзәд, толһан экнәс авн көлин тавг күртл халу дөрәд, чичрңнәд одв.

Тиигҗ бәәтл, орнаннь өмн Делгриг теврҗ суусн Долана эмгн һарад одв. Һарн герләһән зергләд бәәсн нег герт орҗ ирәд, саналдчкад суув.

– Одак ирҗ йовсснтн дүнь бәәҗ. Сәәхн медснлә әдл харһҗ ирҗ йовхмби? – гиҗ келәд, эмгн өвр деерк Делгрән буулһад оркв.

– Ядхдан маңһдур ирсн болхнь яһна! – гиҗ гер дотр сууцхасн долан-нәәмн нег-негән дахсн медәтә эмгдин негнь келв.

– Һә болг! Эн дүүднь медүләд керг уга. Му нерн. Негнь медсн хөөн Эрктн нутг цуһар медх гиҗ санхмн. Бүкл отг-нутг бузрдх. Ә угаһар дарчкхмн. Халун гемәр әрлҗ одла гихмн, – гиҗ Долана эмгн келҗ сууна. Нам үгдән дегд шүлтхләрн, ардан наач бәәсн Делгр һарч одсиг медсн уга. – Өрәл эмтә нег баавһаһас көлтә сәәхн залуһин нер бузрдхм биш.

– Э-э! Тиим болл уга! – гиҗ гертк эмгд нег дууһар ярд гилдәд одцхав. Арһ бәәнү! Аюһинь дахад бәәх зөвтә эмгд болҗана…

– Баава! Баава! Аавинд нег… нег… Басң… Басң гидг залу ирвә… Ики холас йовв гинә… кеер… кеер хонув гинә. Аав Булһнчн тендәһә халун гемәр үкҗ одва гинә, – гиҗ һазаһас гүүҗ орҗ ирҗ йовсн Делгр әрә көндрҗ кевтсн экдән келәд, ээмәснь татв.

Булһн бәәсн чидлән хураһад өндлзчкәд, нүдән икдүләд, Делгриг surҗах дүртәһәр хәләв. «Үзгдл болхв. Зүүдн болхв… Уга. Делгр эн зогсч бәәнәлм. Мөн… Делгр», – гиҗ Булһн алңтрад,

йоста үнн, худлынь медж чадад бәәв. Сананд орш уга юмн бүкл нәәмн җилд үзгдл уга бәәсн улс, үүнлә яһҗ харһҗ ирх билә.

– Уга… Делгр! Наарич, – гиһәд, Делгриг дуудҗ авад үмсчкәд, – мөн! Ирсн болҗана… Ода намаг халун гемәр үкв гиҗ юңгад келҗәхмб? – Булһна нүднь эргәд, толһань шуугад, зүркнь бульглад одв.

– Делгр, бәс гиҗәһәд тер күүһән аавинәс һархлань, күүнд медүлл уга, Булһн энд бәәнә гиһәд, дахулад авад ир. Терчн мини дү, – гиҗ келәд, Делгриг дәкн татҗ авад үмсчкәд, йовулад оркв. Делгр эс медгдсәр гүүж һарад, Долана тал гүүһәд йовад одв.

«Юн Басң болхв? Аальта юмн! Мана Басң мөн болхв?» – гих ухата Булһн дәкн хәрү хәләҗ авад кевтв. Булһна барун һарнь, барун халхтаһан мел цусн. Чикнә хулхас һооҗад бәәсн нигт күрң цусн орндг, хувц-хунр, бәәсн бий күртлнь будж. Цусн зогсх чигн бәәдл уга. Әмд бийнь кимр болсн цаһан чирә улм цәәһәд оч. Булһн иргләд, ардк төркән нүднднән үзәд кевтнә. Төрүц нег эмтә-киитә юмн орж, шаһаж, ямаран бәәхинь сурхш… Көөрк… Күүнә һазрт һанцарн гидг күчр юмн бәәҗл…

Сөөднь

– Мөрән хәләхм кевтә, – гиж келәд, Басң һарад одсн, холын харан тасрад бәәҗ.

Герт үлдсн улс Басңгиг һарлһнла хоорндан шимлдәд, нуух болад, батлад авч оркв.

Басң уралан йовад, тергнд күрәд ирлһнлә, өмнәснь Делгр һарад ирв.

– Төрл…Төрл залу, наарит, – гиһәд Басңгиг дуудж авчкад, арһулхн шимлдәд:

– Баав таниг харңһу болхла, күрәд ир гилә. Тенд гертән кевтнә. Мел цусн… Күүнд бичкә медүл гилә, – гиж өкәр келәрн келәд, Басңгин өвр деер һарад суучкад, күзүһинь теврв.

Басң Делгриг теврәд, зөвәр сууҗаһад, терг ташрлад, ардан

эргәд, алдл уга хәлән йовҗ гериннь ар бийднь ирәд, чиңнәд зогсв. Гертәс ирглсн дун һархас биш, нань ә һархш.

– Үүнд бәәнү? – гиҗ Делгрәс сурн, гериг эргәд, шурд гиһәд, орҗ ирәд, үүдинь дораснь оньслчкад, арһулхн Булһн тал одад:

– Булһн, Булһн!– көндрәд, нүдән секхләнь, – Би Басңв, – гиҗ келәд, йовһн суув.

– Я, ях! Хи-хи, – гиһәд байрлн, һашудсн дууһар шугшч оркад, әрә көндрәд, киитн һарарн Басңгин һар атхчкад:

Һаха хадрсн һазртнь
Һанцар бичкә йович.
Һазаран элктә эндән
Ухаһан бичкә медүлич… –

гиҗ келн: Эн һазрчн чамд сә хальдах һазр биш. Чамаг дала үг келҗ бәрҗ болш уга. Улс унтлһнла үүнәс әрл. Зуг күүким эднә һарт бичкә үлдә. Авн йов. Би үкхиннь өмн өргн дор бәәнәв. Сән цагла ирвч… Намаг яһсиг Делгрәс сур. Ухата юмн, чамд цугтаһинь келҗ өгх, – гиҗ келҗ йовад зогслһнлань, Басң сурв:

– Не, яһҗ йовхв? Дааһм әрә гиҗ ирв. Ода йовҗ өгш уга.

– Эн өмн бийд, Хар Цох гидг толһад, эднәхнә хөөнә хош йовна. Түүнд Шев гиһәд нег өвгн бәәнә, түүнәс мөрн тергинь татулҗ авад хәр. Эк, эцкдән менд кел. Ханҗ бәәнәв гивә ги, – гиҗ келәд саналдв.

– Не…

– Удан бичкә су, медгдҗ одвзач… Делгр, йовнч? Баавч үкч бәәнәв. Ода Басңган дахад йов. Нәйи? – гиҗ Делгрәс сурад, авад үмсв.

– Йовна. Каакандан одхий?– гиҗ Делгр сурв.

– Э-э, Каакандан одхч. Күүким сәәнәр хәләҗ йов. Йир, мини мөрәр оддгар бичкә келһ. Эврәннь дуран суңһад, эврәннь дурар, аль сансарн йовтха. Не, менд гертән күр, – гиҗ келәд, Басңгиг һарһчкад, Булһн удл уга эмәлин ә соңсн, орн деерән, амр болчкад, төвкнүн, ардан хәләш угаһар унтв…

Ахр толь.

Бүргмл – перекати-поле;
буг – быть обузой, быть в тягость;
җаhамл, зеергн – названия растений;
золhх – гостить, навещать;
өндлзх – приподниматься;
санань зовх – сочувствовать, разделять горе;
чиңнх – слушать, прислушиваться.

Сурврмуд.

«Булhн» гидг әңгд:

1. Экнь ямаран зәңг Булhнд келв?
2. Юңгад Булhн зовад, номhрад бәәнә?
3. Булhн Киштәд ямаран даалhвр өгв?

«Сөөhин харңhуд», «Хошт» гидг әңгст:

1. Булhн хамаран одхар йовна? Муурхлань нүднднь юн үзгднә?
2. Манҗ Булhнд ямаран селвг өгнә? Тернь чикий, тадн юн гиҗ санҗант?
3. Булhн юңгад хөөч Манҗин үгд орад хәрв?

«Шат», «Булhна үкл» гидг әңгст:

1. Басң зууран ямаран түрү үзв? Көвүн олмhа, ухата бәәснь ямаран йовдлас медгднә?
2. Долана Манҗин тускар ю медвт?
3. Экнь Манҗдан ямаран заквр өгнә? Тер эмгн юңгад худл келнә?

«Басң Доланад», «Сөөднь» гидг әңгст:

1. Доланахн Басңгиг яhҗ тосв?
2. Долана эмгн Булhна тускар юн гиҗ келхм гинә?
3. Делгр Булhнд ю келнә? Күүкндән ямаран даалhвр өгнә?
4. Эгч дү көвүн хойрин күүндвр ямаран болв?

Даалһврмуд.

1. Текст айслулҗ умштн. Толин көдлмш күцәтн.
2. Әӊг болһнар зура тогтатн.
3. Зураһар амн үгәр келҗ өгтн.

ДОРҖИН БАСӉ

(1918–1969)

Бичәч болн журналист Дорҗин Басӊ йир билгтә, хурц, мергн, байн келтә күн билә Эрт мад-нас салснь – һундлтаһас һундлта юмн. Дәкәд му йорта Сиврин цаг авад хайтн – эннь 13–15 җилмүд биший.

1937-гч җиләс авн 1969-гч җил күртл Дорҗин Басӊ 10 үлү дегтрмүд барлҗ һарһла – орс болн талдан келнд орчулгдсинь тоолҗахшвидн. Хальмг литера-турт сән орман эзлсн зокъялму-дас заахнь: «Чик хаалһ» гидг ро-ман (1963, 1964) болн «Эзн» гидг түүк (1965). Нег цагт үүдәсн эн хойр зокъял онц-онц юмна ту-скар бичгдсмн: түрүнкнь – мана теегт колхоз бүрдәлһнә тускар, наадкнь – совхозд йоста эзн уга болхла, сән юмн үзгдшго гисн төрмүд хаһлгдҗана.

Газетин көдләч-журналист редакцин даалһврар Хальмг Таӊһчин нутг болһнд күрәд, кергән күцәхләрн, оньдин бичәч

соньмсдг бәәсмн: өдгә, эс гиҗ давсн җилмүдт танахнд йилһвртә, темдгтә кен, юн бәәнә? Кесг цагтан цуглулсн юмсан зокъялмудт хүврүләд, олнд ухан-тоолвран күргҗ чаддг бичәч билә.

«Теегин цолд» – йир соньн зокъял. Күн болһн эврәннь һазрусан, туужин йовдл, элгн-садан, амн урн үгән, авъясан меддг болхла – энүнәс сән, кергтә юмн уга…

Цагин селгәнә зокалар – күүнә әмдрллн, җирһл йосндан сольгдна: бичкндән хуц хәрүләч, бөдүн күн болхларн – журналист, бичәч болад өсәд, бадмшсан санхларн, түүрвәч бийәсн сурна: юн учрас мини җирһл-бәәдл сольгдсн болхв? – гиһәд…

Эн сурврт бичәч эврән бийнь хәрүһинь олад, «Теегин цолд» гидг зокъялан чиләнә.

Тегәд хәрүнь чикий – угай? Чикчн болҗ һарна… Хажһрчн бәәнә: хальмг келн-улсин әмдрлл сольгдсн болвчн – үзсн зовлңгнь бас баһ биш:

а) Хальмгуд догшн дәәнә көлд төрскн һазрасн көөгдлә.

б) Хәрҗ ирхләрн, хойр нутган «геенә» – Иҗл һолын болн Далвң нутгуд Әәдрхнә болад хүврлҗм.

в) Хальмгудын ик зунь төрсн келән медхш, келн-улсиннь авц-бәрцән, олна авъясан нань чигн дала юман мартцхаҗ.

«1935-гч җил май сард болсн Хальмгин бичәчнрин 1-гч чуулһнд орлцтха гисн үрвр авч, баһ наста шүлгч Баһ Дөрвдә школын сурһульчнрин нерн деерәс бичәчнрин хуралд «Улан туг» гидг һар бичмр журналын шишлң һарцар белг өргҗ, бичәчнрин чуулһна делегатнрт эврә шулгүдән умшч өгсмн...» – гиҗ Дорҗин Басңгин школыннь цагин тускар Дорҗин Басңга Данара бичсн бәәнә.

В. Шекспирин «Отелло», А. Пушкина «Евгений Онегин», нань чигн нарт-делкән сән гисн зокъялмуд Дорҗин Б. орчулҗ, хальмг улстан белглсн болдг.

Журналист эрдмәрн баһ наснас авн, сәәни орнд йовтлан «Хальмг үнн» газетин редакцд көдлҗ йовсмн.

Туурмҗ

(Поэмин тасрха)

Җил насн хойриhән
Җидин үзүрт өлгий!
Җилв бах хойриhән
Төрскн орндан нерәдий!
(«Җаңһр»)

III

Нарн орх үзгт
Нигт үүлн хархлзв,
Насн баh үйд
Намшрх зеткр бархлзв...

Оhтр саңната ефрейтор
Орна йосиг булав.
Орчлн деер лугшулҗ,
Оhтрhу дуурхулхар күләв...

Товин күүчгч әәhәр
Түүмрин хаалh дәрвкв.
Турглсн цуста дәәhәр
Төрскнүрм эн дәврв.

VI

Тенд, дәәнә нүүрт,
Теңгр, hазр будңhрад,
Турглҗ цусн асхрад,
Түмәдәр цогцс көлврлдв...

– Дәәсн холд йовхла,
Дәәнд эс авхла,
Төр угад тоолҗ,
Таварлҗ болхий тегәд?

Тиигҗ санхла – хажһр,
Төрскән харсх тоолвр
Толhад бәәдг болхла,
Төрүц бичә санамрд!

Эндр hазртан биилтә
Энд, колхозд, көдлҗәнәч.
Маңhдур hартан буута
Маңнацҗ хортнла харhхч.

Үнн тиим болсар,
Үүрмүд, чидлән әрвллго,
Үдин амрлһн гилго,
Үкс шунҗ гүҗрий! –

Мөңк амндан бәрдг
Мел иим дуудвр
Олыг дахулҗ һардг
Ончта бийин седвр.

VII

Җуңһарсн номһн асхн
Омухн салькар өрвлзнә.
Җирвлзәд холд сармтсн
Олн одд чирмлднә.

"Одак уйһн асхн,
Одн, сар, салькн, –
Иим теегән хортнд
Ишкүлҗ яһҗ энлүлхв?!.."

IX

Күсл кеҗәснь күцв.
Көвүнд зәңг ирв.
Цергә зергләнд мордх
Цаасн Эрдньд күрв.

Зү сәәхн өвснд
Мөрн эмәлтәһән тарһлдг.
Зөв сәәхн үгд
Махла толһатаһан һаңхдг.

Эцкәс көвүн һардг,
Экин килмҗд боожсдг,
Делд һарнь күрдг,
Дөрәд көлнь күрдг.

Экин седкл – үрнд,
Элкндән шахч үмсв.
Үрнә седкл – орнд
Үнтә Төрскн сангдв.

Школын номин цааснд
Столын татдгт үлдв.
Шүрүнь күцсн һарар
Судцд дүүрч гүүлдв.

Хар мөрн җилин
Халта догшн үвл,
Хальмгуд оларн босч,
Хәәртә җирһлән харсхар

– Ээҗ... хөв... байр!..
Эндр... ирв... эн!
Дуудҗ... белдх керг...
Дәәч болҗасм эн!..

Буурл Иҗлин көвәһәс,
Бөөргтә теегин нурһнас,
Көк теңгсин захас,
Күрисн хамрмудын омрунас

Маля, бу даахарн
Мөрн цергт мордла.
Хуучн урдк кевәрн
Хомутниковин дун ценңнлә.

Дәкн «Аштаб полк»
Деер авч күңкнлә,
«Өндр улан туг»
Өөд һарч делслә.

«...Дон һолын уснь
Дольгалҗ, зәәлҗ урсна.
Долда бичкн зүркнь
Дольглад, өрчән цокна.

Хош сүүлтә самолетнь
Холаһар эргҗ цервнә.
Хортыг санад оркхнь
Хорн бrandгуслҗ деврнә.

Тегдһр сүүлтә бор мөрнь
Теңгин һоласн усхна,
Темдгтә дуута Хомутниковнь
Теңгин һолынь харсна.

Товин дунь лугшна.
Танкин әнь күрҗңнә.
Таңһчасн мордад һарсн
Тавта залуснь ниткрлднә.

Теңгин көвән ноһандднь
Тошиҗ хоңһрнь тарһлна,
Туула зүрктә немшнрнь
Танк ташрлҗ мөлклднә».

Иим үгтә дун
Ик холд җиңнв.
Удл уга дун
Урмдсн дууһар зәңглв...

Үүлтә теңгрин нааһур,
Үзүртә модна ораһар,
Нарта теңгрин дораһур,
Навчта модна деегәр

Дөрвн үзг, нәәмн зовкд
Деегшән шавр хутхлдҗ ниснә.
Толһа өндәх цол өглго
Товин сумн, бомб хаһрна.

Энкр нутган харсгч
Эңгин олн баатрмуд
Ишкм һазр болһниг
Әмәрн харсч зууньрлдна.

Тер ишкм болһнднь
Дүмбр җирһлин хөвнь,
Тер бәрм болһнднь
Дурта иньгүд, үрднь.

Һалвин цол дунд
Һардсн улстаһан Эрдни
Һолын һатлврин амнд
Гүүвлтән угаһар зогсв.

– Үр серҗант, өмнтн...
Өөрдҗ йовна дәәсн...
Арвн нәәмн танк...
Ардынь – машитә әмтн...

Ховдг, деермч хортыг
Ха! Ха!.. гисн дун...
Хаһ-ташад хадна...
Хар утан пәгнә.

Цөөг цумлад сумн
Баатрин омгиг өөдлүлнә.
Цоонгрҗ шатад бирмн
Буйсч доран хәәлнә.

Төвәр илгәсн сумн
Танкин цогцд шигднә.
Татлһ өглго, дарунь
Түүмрин зальд орагдна.

Эрәсәр келкгдсн алмсмуд
Ормдан шатад, намшрлдв.
Эңкр эврә салдсмуд
Өмәрән шурһад орлдв.

– Ач иктә Төрскнә төлә!
– Алдр Коммуна партин төлә!
– Ура! – гилдсн дун
Утата аһариг ивтлв.

Өрәсн көләснь Эрдниг
Өшәтнә сумн хаһцулв.
Өвдкүр дааҗ аралдад,
Өмнкәсн улм гүҗрв.

Үүмән-цүүгән угаһар
Тивмүд тегш тогтнтха.
Үкл-үргән угаһар
Төрскн һазрм цецглтхә.

Һарин урн эрдмчнр
Һазран улм кеерүлтхә.
Һаңта цөлиг дииләд,
Һаңхсн урһмл көкрүлтхә.

Сүрг олта малнь
Дарг өглго өстхә.
Зөрг иктә улснь
Керг алдлго күцәтхә.

Байн зөөртә һазрнь
Бәәсән эзндән белглтхә.
Бал-бурмар әмтәрсн
Бәәхтә җирһл делвтхә.

Һазриг үүмүлгч дәәнә
Һал-һулмтнь ширгтхә.
Һаран бәрлдсн олна
Һавц күчн немтхә.

Делкән эзн – Күүнә
Девшлт түргәр түгтхә.
Дүүлм өндр оһтрһуд
Дуулсн дунь цеңнтхә.

Эн балһсн дунд –
Җирисн уульнц.
Энүнә гер болһнд –
Җирһсн бүлмүд.

Сагсисн модд нәәхлҗ,
Хамтхасдарн шимлднә.
Садын сүүдрт тунҗ,
Хараһарн җиринә.

Дән уга делкә
Төвкнүн манууртна.
Дәрин утан уга
Теңгр ценкртнә.

Өргн асфальт хаалһс
Дундаһурнь тошилднә.
Өңгтә сәәхн цецгүд
Терзмүдәрн сагсилднә.

Терз болһнас цеңнәд,
Дууллдан соңсгдна.
Эрс болһнд төөнрәд,
«Деликов» – умшгдна…

Ут чолун гер
Уульнц дунд дүңгәнә.
У, сарул хораснь
Оньдин дүүрәд бәәнә.

Цуһар тегш баһчуд
Цуцрлт уга зүткмжтә,
Кеснь өөдән чинртә,
Келсндән күрдг зокалта.

Эднә тус деернь,
Эрст бичәтә үгмүд
Дөрвәж холас үзгднә:
«Деликовин нертә бригад»…

Дуңгин дун доңһдад,
Дүүрән болж өдлнә.
Кеңкргин айс дахлдад,
Көлән негдүлж тавшна.

Балм улан галстукуд,
Сальк дахж делснә.
Бальчр, байрта чирәс
Санамр седкләр инәмскнә.

Тер отряд кевтән
Теегүр бригад оржана.
Колхозд дөң болхар
Көдлмшт һарч йовжана.

Дасмһа эвтә һармуд
Даалһсн керг белн.
Көдлмшиг эдн дуртаһар
Кеж күцәдг олн.

Энд, холд, көдлмшт,
Эңгин улс цуһар
Еврә күч-көлсәрн
Ээж Төрскән харсхар

Сө, өдриг тооцлго,
Сүрәлкж, холван күчәр,
Даалһсн кемжәнд түдлго,
Давулж кехәр шунна.

Эрдни – баахн комсомолец,
Эклц организацин сегләтр.
Еврә үүрмүд дундан
Эн – тоомсрта, күндтә.

Көдлмшин һолд орад,
Көвүдтән өргмж өгнә.
Күн болһн диилврәс
Күчән әрвлшгог некнә.

Арһул үләсн салькнд
Аавин-улан һаңхна.
Чиигәр чивхлтсн ноһан
Чигтхлҗ йозурарн нәәхлнә.

Өргмҗ элвг эн цагла
Эгл баахн көвүн серглң
Өмнән бәәсн цаасн деер
Эвтә үгмүд түүҗ бичнә:

«...Гитлер мана һазриг
Һартасмдн булахар седәд,
Һалвар дәврүлә бәәтл,
Гертән сууҗ чадшгов.

Дәәнд намаг авхиг
Дәкн нег сурҗанав,
Дәәснә өмнәс зөрхиг
Дәәч зүркәрн мөрәдҗәнәв.

Тәвх гиҗ байртаһар
Танд урдаснь ицҗәнәв.
Түргн гидгәр хәрүһинь
Таниг илгәхиг эрҗәнәв...»

Бичгән дүрәд, нааһад,
Бел кеһәд үлдәчкәд,
Босад, терзәр шаһаһад,
Барлзсн холур ширтв.

Көгшн экнь удаһар
Көвүнүрн ширтҗ хәләв.
Келдг үг угаһар,
Кецс гиһәд, өөрдв.

– Кукн, яһснчн энв?..
Көгшн ээҗчн энлм!
Ахчн, тер, цергтлм!
Ардтн би яахмб?

(«Уга... чик... йовтха...
Үүг юңгад хөрнәв!» –
Иигҗ дотран ухалн,
Үгән ахрар татв).

Ода юн гихв?..
Орн-нутган харсх
Онц йилһән, әрүн
Ончта төр мөн.

Менд, кукн, йович,
Манд бичә зович.
Орчлңгин алтн хаалһар
Олна төр күцәһич.

Амрг болгч үүрмүдтәһән
Алтн жола эргүлич.
Алдр жирһл делдж,
Амулң-менд ирич!..

Агтын сәнь агсрлдад,
Амһаһан кемлҗ цеврлдлә.
Алтн хаалһ йөрәлдәд,
Аавнрин үгмүд цеңнлдлә.

Төлҗин Делгә Эрдни
Теднә зергләнд орла.
Танк зөрүлҗ бууһар
Төвәр хадгиг сурла.

Гүмбин дүңгә шорч.
Гүүвлтән уга һавшун,
Хавтын Өңгшң харвач,
Хасан алддго мергн,

Санл мет, үлдч,
Саврин чигә балтч.
Хошун Уланшң зәргтә,
Хонһр мет, сүртә.

Дәәлллдәнд цухрна гидгиг
Кезә чигн меддго,
Даңгин: «Уралан!» – гисиг
Келн деерәсн алддго.

Улан Цергин олн
Уралһ баатрмудын негн,
Ухан, седклән алдр
Орндан нерәдсн дәәч!

Командирмүд орман эзлв,
Көвүд селмән белдв.
Дәәсн нег мөслчкәд,
Дәврж йовхнь медгдв.

Утан өөд бадһлад,
Улаж орчлң будлһад,
Ик бәәр бәрлдән
Иим кевәр эклв.

Туңһлң дала мет,
Төвшүн зунын асхн,
Тов, бууһин әәд
Төгәлң зогслго күржңнв.

Зергләһәрн хадгдсн улсан
Доран давталж ишксн.
Зелләд, ца-цааһасн
Дәәсн гүжрж дәврсн.

Хортна тоолврнь ик,
Хортна санан ил –
«Хойр туула» көөлдж,
Ховдг деермчнр зүткв.

Көк теңгст күрәд,
Кавказиг өмәрәндн таслх.
Ижл һолд ирәд,
Сталинград балһсиг эзлх.

– Отделень, намаг соңс!
Ормасн бичә көндр!
Ишкм чигн бәәр
Үлдәж бичә һар!–

Иигж команд өгчкәд,
Ицгтә бууһан белдв.
Ээж-орнь сүрәлкәд,
Энүг туурмжур дуудв.

Эн халун агчмиг,
Умшач, йир саныч!
Эднә зүркни зөргиг
Ухалад, мартлго хадһлыч!

Цуста-махта күн,
Цутхмр цө машин–
Хоорндн эдниг дүңцүлич,
Холһад, дотран тоолыч!

Кен, кезә иигҗ
Кедү дәкҗ хорһҗ,
Кенә үрд иим
Кет бат бәәҗ!

Иим халута агчмиг
Чимдг үгмүд альдви!
Ицгтә, туурсн нердиг
Мөңкрүлх айс бәәдви!

Хортна бомбин тасрха
Хойрдгч көлинь таслв.
Хаҗ цуснь турглад,
Хамг судцднь сулдв.

– Үүрмүд, бууһим автн!
Үнтә Төрскән харстн!
Мөгдг, деермч хортн,
Маниг цухрдгог үзтн!

Дәрин утаһар дүүрсн
Сарул орчлң будңһрв.
Дәкҗ учршго дүүвр насн
Сүл әмсхлән киилв...

Туулин баатр болсн
Туурсн үрнә үүлдвр
Түргәр, амнас амнур
Түдл уга нисв.

Эңгин көвүнә нерн
Эңкр улан дәәчнрт
Өргмҗ, омг өгн,
Өмәрән диилврүр көтлв.

Үрнәни дуудвриг тугтан
Төрскнь алтар бичв.
Энүнә тускар йөрәлдән
Теегм мөңк дуулв:

Эн орчлңгин Эзнь –
ЭРДНИ – Күн бадртха!
Эднә туурмҗта төрнь
Эңк цагт мөңкртхә!

X

Җилмүд ирәд, давад,
Җиирәд аюл уужна.
Үклин дәәлдән холҗад,
Үнрнь талрад хуурна.

Төрскн деер нарн
Төөнрҗ чилгрәр герлтнә.

Тевчңгү җирһлин нерн
Тулг угаһар делгрнә.

Күчтә ноолдана туужар
Көвүд соньмсч бахтна.
Көл уга баатр
Күндтә тодлврнь болна.

Урдк дәәнә зовлң үзсн,
Улан зальд цогцан шаталһсн,
Өмнкәсн улм кееһәр тосхгдсн
Өдгә цагин Элст балһсн –

Өнр җирһлин цолд
Манууртж налана,
Өрүн нарни тольд
Маңхаж дүңгәнә.

Медрлин хаалһ мөрдсн
Бичкдүд энд шухилднә.
Мергн сурһмж заасн
Багшнр үүнд шунлдна.

Герин үүдн деер
Герлтсн нарна толянд,
Шар алтар бичсн
Школын нерн гилвкнә.

Энүгәр һарсн улс
Эрк биш түднә.
«Эрдни Деликов» гиж
Эдн ханж умшна…

Заводын ик цех
Завср-зә угаһар
Зерглүләд тәвсн машид
Зиигәд, гиинәд көдлнә.

Деернь өкәлдсн улсин
Дегц эвтә һармуд
Кевләд, зорад, сииләд
Кеһәд һарһсн әңгс.

Әмтә машинд тохрад,
Әмсхл, киитә болад,
Әрүн кергүд күцәнә,
Әмтнә җирһл теткнә.

Отрядын улан туг
Өмннь делсч дахулж,
«Деликовин нертә» гиж,
Деернь алтар бичгдж…

Ачта баатр иигж
Ардан цолан мөңкрүлнә.
Әмтнә эндр күцәгч
Әрүн кергт тохрна.

Күрл мөңгн бумб
Балһсн дунд дүңгәнә.
Көгшн цергч, дәәг
Баһчудт цәәлһн, заана:

– Тер ноолданд туурсн,
Тана өргмж болсн,
Туужин холыг кедсн
ТӨЛҖИН ДЕЛГӘ ЭРДНИ!

«Туурмҗ» гидг поэмин тускар

1942-гч җил сүркә догшн, аюлта җил бәәсмн. Гитлерин алач-махч церг Теңһол һатлад, Кавказ Иҗл һол хойр зүткҗ йовсмн. Кавказас өмн үзгт авад, Сталинградас – хооранднь авад, Иҗлиг керчәд, Урал талас Москва хотл балһсиг таслад, тер җилин бийднь мана Төрскн ориг өвдглүлҗ, сөгдүлҗ хайхар ирҗ дәәлсмн. «Бәәх, эс бәәх», эсклә сул, менд үлдх, эсклә фашизмин мухла болх – тиим әәмшгтә зуна цаг бәәсмн. Тер цагла «Нег чигн ишкмдл хооран бичә цухр!» гидг закан һарла. Тер закаг Төрскни эркн заквр гиҗ шиидәд, күн болһн әмән әрвлл уга хортнла ноолдҗ йовсн цаг билә. Мел тер кецү цагла Хальмг мөртә дивизь Тең һол деер хортнд һатлх арһ өгл уга, 60 дууна һазр бәрҗ, дәәснә өмн тулҗ зогсчала. Тиигхд, июль сарин халун цагла Раздорская станицин өөр, Тең һолын барун эрг деер Делгә Эрднин (Деликов Эрдни) нерн Төрскндән туурла. «Хальмг теегин үрн хооран цухрдмн биш!» – гиҗ сүл үгән келәд, әмнь һарсмн. Кедү хортн дәәлсн, кедү техник дәврсн бийнь, ормасн көндрл уга, дәәс сөргәд, олнд үлгүр болад, әмәрн тәкл өргснь – ик өргмҗ. Кедү миңһн, кедү түмн цергчд Эрднь үкләрн үлгүр болҗ тодлгдснь ода медгдхш, зуг Эрднин үлгүр – теднә туг болла, Эрднин нер келҗ, хортна өмнәс босч зөрцхәлә. Эрднин нерн тиигҗ мөңкрсмн.

Ахр толь.

Гүмб, Хавтын Өңг – Бумбин орна баатрмуд – богатыри;
җирих – колыхаться;
селм – меч, сабля;
Тең һол – река Дон;
шунх – стараться.

Сурврмуд.

1. Эрднь яһж дəəнд мордж? Юуна төлə дəəллдхəр ухална?
2. Көвүнд ямаран зəңг ирв? Эк көвүн хойр юуна тускар күүндв?
3. Ямаран сурһуль Эрднь дасна? Альд, яһж дəəлднə?
4. Өдгə цагт Делгə Эрднин нерн сансрт яһж мөңкрв?

Даалһвр.

1. Делгə Эрднин дəəнə өмнк җирһлин тускар келтн.
2. «Төлҗин Делгə Эрдни» гидг төрəр нəəрүлһ бичтн.

ЭРНҖƏНƏ КОНСТАНТИН

(1912–1991)

Эрнҗəнə Константин 1912-гч җилд Хальмг Баһ Чонсд угатя күүнə өрк-бүлд төрж һарсмн. Угатя гисн – угатя. Тегəд чигн сурһуль сурдг арһ уга болад, сурһуль сурх насни цаһан баячудын мал хəрүлһнд өнгрəсмн. Сурһуль сурх арһ энүнд арвн нəəм күрснəнь хөөн учрсмн. Сурһуль сурад, Чернышевскийин нертə Саратовск государственн университетд хальмг келнə факультетин һурвдгч курс төгсəв. Элстд олн зүсн көдлмшт көдлəд, тер җилмүдт эн эклəд эврə баһ насни күчр бəəдлд эдлсн тоотан эклəд бичсмн. Энүнə үүдəврмүдин баатрмуднь – хөөчнр, үкрчнр, хар көдлмшчнр, теегин угатьнр.

Энүнə билгин төлҗлтд хальмг урн үгин ул тəвəчнр Манҗин Нимгр болн нань чигн бичəчнр ик тусан күргсмн.

«Хөөчин дун» гидг дегтрнь 1931-гч җил барас һарсмн. Энүнə шүлгүдин «Алдр диилвр» гидг хураңһу олн умшачнрт икəр таасгдсмн. Тер цага газетмүд болн седкүлмүдт энүнə шүлгүд болн нань чигн үүдəврмүд тасрлтан угаһар барлгдҗав. Энүг Советск бичəчнрин Ниицəнə гешүнд 1934-гч җилд орулҗ авсмн.

Олнд темдгтə болҗ төлҗсн шүлгчин нерн өөдлəд ирв. Энүг 1936-гч җилд Хальмг АССР-ин ЦИК-н гешүнд, хөөннь Хальмг АССР-ин Деед Советин депутатд суңһсмн.

Болв энүнə җирһлд аш сүүлднь учрсн сарул кем мөңкрсн уга: 1938-гч җилд билгтə бичəчиг хар гөрəр гемшəһəд, «улсин хортн» нер өгəд, арвн җилəр түүрмд суулһсмн. Урдк цага бəəдлиг үзүлҗ:

Харнһу таңх будта,
Хəлəхлəнь, нарн үзгдхш.
Хаалһ төгəлңдəн бөглəтə,
Хəəкрсн дун соңсгдхш,

– гиҗ бичсиг, шин, Советск цагиг иим бəəдлəр үзүлҗəнə гиҗ энүг гемшəсмн.

Ямаран чигн хов-худл илддг, ямаран чигн зовлң чилдг зокалта. Эрнҗəнə Константинə зовлң чигн чилв. Хальмг Таңһч хəрү тогтсна хөөн билгтə бичəч Островскийин нертə Ленинградск театральн институтын хальмг студин оютнр эврə төрскн хальмг кел болн урн үг дасхлһар кесг җил үүлдв.

Урн үгин хальмг литературт эврə баһ биш тəвцəн орулҗ, шин, гүн утхта үүдəврмүдəрн эврə умшачнран эн байрулв. Һуч һар дегтр сүл һучн җил дотр үүдəв. Энүнə «Һалан хадһл» гидг роман хальмг урн үгин зокъялын нег сарул халхнь болҗ үлдв.

Медəрҗ ирəд урн үгин зокъялын туст «хойрдгч əмрлтəн» авсн нертə шүлгчин үүдəврмүд «Нева», «Дружба народов», «Звезда», «Байкал» болн бəəрн «Теегин герл» седкүлмүдт барлгдв.

Эрнҗәнә Константин эндр мадн дунд уга, болв «дууч шар хөөчин» үүдәврмүд мана оньгас кезәд чигн алдршго.

Өлзәтә бүүр

Олн әмтн, хумстн, җивртн хамгиг төвкнүн бәәрнднь орулҗ хонсн сөөг арһул җиирүлҗ түлкәд, олн оддын өңгнь цөлдәд, нарна солңһ өөдләд, өргдәд, өвснә толһаһар мандлад, өдр болад ирв.

Элквч уга бүтү-бүтү бор хувцта тосхачнр, һартан яршгта, ахр көрә, сүк, атхм, харул, булһар портфель, папкс сүүвдсн үүлнчнр – цуг адһлдад, хаалһар сольвлдад бәәнә.

Эн улсиг цаглань көдлдг бәәрнднь күргдг шар-цоохр автобусмуд асхн йовсн улсин мөр билләд, тоосан бүргүләд сольвлдҗ гүүлднә.

Өргн уульнцсин хойр хаҗуһарнь хошад зерглүләд кеерүлгч модд суулһҗ йовх баахн күүкдин һочкнлдсн инәдн, байрта, серглң дууна айс чикнә хужр хаңһаҗ зүркнд таасгдна. Нарн улм дегҗәд, сер-сер гисн таалмҗта салькн, талвасн теегин ноһана мөңгтрсн чиг хагсаһад, каңкнсн үнринь ам-хамрар орулҗ таангрулна.

Долан өндр улан тоосх герин кирлцәһәр бууҗ ирәд, сана авсн кевтә тотхҗ зогсад, дотр хавтхасн дөрвлҗн цаас һарһҗ авад, сад дотраһур тустан дөтләд хәрв.

– Аав, эндр әвр сән өдр. Хувцан өмстн, йовҗ бүүр хәләй. Одак авх болсн арвн миңһн өгъйән мөңг авх цаасан авчкув. Эврәннь хоршасан немәд, зөвәр сән гер бәрҗ болхмн, – гиҗ келн, хавтхдан йовсн цаасан Җирһлдән һарһад өгв.

– Не, аав, үкс гитн, сән бүүр зааҗ өгтн. Аавдан онц, дулан, сарул хора салһҗ өгхмн. Кесг көдләд, көлсән асхад, сахньсн –

болх. Ода амр-тавта, нурһан тинилһәд, көлән җииһәд, көлсән хагсаһад, амрх амулңта цагнь ирв, – гиһәд, Җирһл хадм эцкдән махла тайг хойринь бәрүлҗ өгв.

Маштг хар өвгн Санл махлаһан дарҗ өмсәд, тевк болсн хар сахлан ясад, цевкәһәд һарв.

«Бүүр йовҗ хәләҗ өгтн» гиҗ бер көвүн хойриннь сурснд Санл ик гидгәр байрлҗ, ханҗ йовх бәәдлтә. Җирһлиг шавр гериннь үүд хааһад, оньслад һартл, эцк көвүн хойр зөвәр йовад одцхав.

Байрлчксн Җирһлин өмн чолун сүүртә, цеңкр ширтә, олн зүсн шиләр зүүцүлсн тольмудта чарлагта, өнцгтән хойр, хаҗудан дөрвн терзтә ик цаһан гер бәргдәд дүңгәсн болад одв.

«Долана җалвас сәәхн намчта китд кевс авнав. Эврәннь җалвас эн шидрт уга сәәхн барта торһн сернҗл авч терздән көшг кенәв. Аавиннь хорала зерглүләд күүкд бәәдг хора келгнәв, – гиҗ дотран күслән санчкад, – ичкевт, яһҗасмб энв? – күүкд манд угалм… – гиҗ, эмкәһән зууһад, энд-тендән хәләчкәд, – сааль белдхәр, сав белд гидг эс билү? Герән бәрәд, орад төвкнхлә, хөв бәәхлә, тернь чигн заягдх» – гиһәд, дотран маасхлзҗ инәһәд, хойр көлән шулудулад, өмнән йовсн аав Долан хойран күцв.

Санл «ода би медх күмб» гисн кевтә, иигән-тиигән йовад кааклзҗаһад, өвстә довң һазр деер һарад, урһмл өвснд даргдад бәәсн бор чолу тоң-тоң гиһәд тайгарн цокҗ бәәһәд, һанздан һал кеҗ авад, утаһинь бүргүләд:

– Миниһәр болхнь, бүүрлх күүнд минь эн ик сән һазр. Эн ормиг кесгәс нааран шинҗләв: өмнән нар халхлм эрг уга, ар үзгин ташунь өргн болчкад, ууҗм. Булг уста, бурһсн модта, һол өөрхн. Өөрк бавһр беткән үзҗәнт? «Өндр һазрт герән бәрҗ, өвстә һазрт зелән татҗ йов» гидг хальмг йөрәл бәәдмн. Иим өвстә, омрха зерлг һазрт урһц сән һардмн. Энүндән темснә мод тәртн, – гиһәд келҗәсн цаглань, нег бичкн көвү хаҗудан суулһсн мөрн тергтә, зөвәр ик саата идр наста хар улан гергн: «Менд бәәнт!» – гиһәд күрәд ирв.

– Бәәнә. Һәәвһә бәәрхәтә гүм энчн. Хамаһас йоввт? – гиҗ өвгн босад, эднә тергнд татата мөрнә урлынь секәд, шүдинь хәләв.

– Күрлтин селәнә «Победа» колхозин гүн. Бидн гер-бүләрн хөөнд бәәнәвидн. Ууһн күүкм бидн энд хәрд һарла. Одахн шин гертән орсн билә. Тадниг үзчкәд, меддг болвза гиһәд сурхар ирүв. Нам әдл-әдл шин гермүд дала болҗ өсч. Ода эднә алькинь гиҗ медхв… Нидн маниг ирхд эн ташудтнь нег чигн гер уга билә, – гиһәд, барун һаран нүдн деерән гердәд, һоодан бәргдсн шин гермүд тал ширтәд хәләв.

– Чи медхшийч? – гиҗ эцкнь Доланас сурв.

– Меднәв, мана бригадт көдлнә. Эртинә, сән өдрлә, Җирһл ман хойриг наартн гиҗ дуудлус. Тиигхдән шин гертән орла. Тиигәд та күүкшлҗ йовхмн кевтәмт? – гиҗ Долан шоглв.

– Тер дерәлдсн герин тавдгч шифер ората гер тана күргн-күүкнәнтн гер, – гиҗ Җирһл келҗ гергн тал өөрдв.

Хар улан гергн хансн-байрлсн болад, халһлзгсн цегдгиннь хормаһар өвснә бүчр ширвлдүләд, тергән зөв эргҗ ирәд, яршгта хотасн нег шил чаһр һарһҗ авад: Аавдан өгәд, шин бүүрән йөрәлһ, – гиҗ Доланд өгв. Бийнь өвгнә өөр ирәд чөкләд суув.

Өвгн одак хавтха чолун деерән сууһад, нег митлиц өвс таслҗ авад, шилтә чаһрт дүрҗ авад, деегшән цацад:

– Байн колхозин унһан ардан дахулсн бәәрхәтә гү татсн, өөрән көвү дахулсн күүкд күн шин бүүрд ирҗ буув. Эн ик гидг белгтә-йорта юмн. Кишгтә бүүр болтха, – гиҗ өвгн йөрәв.

– Тиигтхә. Шин бүүртн өлзәтә, цаһан хаалһта болҗ, мөңгнлә әдл, мөңк наста болтн! – гиһәд, хар улан гергн хойр цаһан мөңг һарһҗ Җирһлд өгәд, тергән темцв.

Ирсн гиичән үдшәчкәд, Долан хавтхасн ут күсм метр һарһҗ авад, нег үзүринь Җирһлд бәрүлҗ шидмс татад, дөрвн өнцгтнь һас цокад, кемҗәләд, шин гериннь бүүр темдглв.

Демәр күцдг, деесәр холвдг гидг – Долана бригадын улс

көдлмшиннь хөөн, амрдг өдртән цуһарн сән дурарн ирлдәд, герин сүүр тәвх һазрин улынь малтад, цементәр цутхад, өндәлһәд авад ирцхәв.

Инженер Эрнцн чолучнран дахулҗ ирәд:

– Медәтнр, уровень, отвесән авад, шанаһинь эклтн. Баахн чолучнр, шидмсән чаңһар татад, эрсинь эклтн. Сүүр деерк түрүн эрәдин тоосхсан көндлң тәвәд, хойрдгч эргцинь утарднь өөчүрләд, уйдлынь дарулад тәвтн. Һурвкулад орквзат, болһатн, – гиҗ Эрнцн келчкәд, папирос һарһҗ татад, овалһта чолун талагшан одад, сүвәһән түшәд зогсв.

Бадм паарс бееләһән зүүҗ, төмр далвртан наалдсн зуура цокад унһаҗаһад:

– Не, зөөһәчнр, намаг бичә түдәтн. Би Доржла дөрлдҗәнәв. «Би эндәһүр, чи тендәһүр йов, бирләнтин эснд харһий» гисн юмби? Дорҗ, чамас суржанав, олҗ ав! – гиһәд Дорҗ тал хәәкрчкәд, эрсин нег шуһуһас тәвлһән эклв.

– Тер туулинчн тәәлвр: ишкә гер бәрсн цагт терм ниилүллһн болдмн, – гиҗ, зуурата цемент өгч йовсн Җирһл цеңнҗ келв.

– «Герт шаавр, һаза шаавр» – олҗ ав! – гиҗ Дорҗ Бадмд хәәкрҗ хәрүцв.

– Җирһл арһл, нанд арһ уга болв, – гиҗ Бадм инәв.

– Я, чавас, терүг эс медх кен гидг хальмгвч? «Келн угад, белн уга» гидг үлгүр меднч? Терчн термин үдәр болдмн. Терм хойр талагшан заагрҗ бичә унтха гиһәд сурар үдәд, хойр талнь шаврин бәәдлтә толһа һарһад оркдмн – гиҗ, Җирһл дәкәд нег туулин тәәлвр келҗ өгәд, Бадмиг илцрң шаврар шивәд оркв.

– Не тиигхлә, эн шин герин терм бичә заагртха гихлә, цементинь элдәр тәвтн, сур үдәрәс яһв чигн бат болх, – гиҗ Эрнцн эндәс келәд, туулин тәәлвр эс медсн Дорҗ Бадм хойрар нөкднрнь наад бәрәд инәлдв.

– Эн геринь бәрәд дуусчкад, цуһар Җирһләс ирҗ хальмг кел дасхмн, – гиҗ талт-мулт хальмг келтә Иван хөкрләд, Җирһлин

сүвәһәр сүкиннь ишәр хатхад чочаһад, тедүкнд кевтсн модна дурс шулв. Шогта, хурц үгмүдән келлдсн кесг урчуд бас шууглдад ирцхәв.

Көрән шууган, харулын шуукрлһн, сүкин җиңнллһн, харһан шуурлһн хамцад ниилхләрн, негл өвәрц айс болҗ ниргв. Терүгинь дахад, шар харһа модын мокна үнр «салд» гиҗ хамрар орҗ таангрв.

Өдрмүд өңгрәд, сармуд давад, Долана герин эрс кемҗәндән күрәд оралгдв.

* * *

– Менд бәәнт! Кесн көдлмштн кемтг уга болтха! – гиҗ полын зивг хадҗасн Доланиг чочаһад, ик миркисн хар залу шилләд уга терзәр өңгәв.

– Бәәнә. Танахн чигн цуг менд,– гиҗ, Долан алхан атхҗ босад, ардан эргв.

– Айта гидг гер болҗ. Нам орх болад бәәҗ энтн, – гиһәд, одак залу өңгәҗәсн терзиннь мөр модна ценкр шир альхарн илв.

– Орхас ода чигн эрт. Энтн зүркн уга көндә кеңкргла. Әмсхдг арһ уга болад, киит урсад бәәнә, – гиҗ келн, Долан пол деер кевтсн хадасд цуглулв.

– Зүркн гиснчн юмби?– гиҗ ик хар залу соньмсч сурв.

– Беш болхугов, беш. Бешинь тәвүлчкәд, ширдхәр седләв. Бешч уга болад, боомт болҗана. Мана бригадын бешчнр медрлән өөдлүлхәр курст одцхала. Беш кенә гидгтн наадна төр биш. Беш кедг медрл уга улсар беш тәвүлдгиг түүмрин харулчнр уурулчкла, – гиҗ Долан келв.

– Я-а, кукн, зү уга юмнд зовнач. Бидн беш кен гиҗ насан чиләҗ йовнавидн. Би, нам күн болсара, тана кесн беш му гиҗ төрүц келүлҗ үзәд угав, – гиһәд одак залу өңгәҗәсн терзәрн һәрәдәд орҗ ирәд, бешин сүүр деер һарад, өрк һарһх оңһрха хәләһәд, меерлҗ үзв.

– Нам, сән күн санаһар гишң, та беш кедг күн болвзат? – гиҗ Долан папирос нерҗ өгәд, күүндх бәәдл һарад өөрдв.

– Халулдгта беш тәвдвт?

– Тәвдг.

– «Галанк» тәвдвт? – «Швейцарк» тәвдвт?

– Тәвдг.

– «Ультромарковск» беш тәвдвт?

– Я-а, йир, тер ультрг-мультрг кергтә бишл, – ямаран беш кергтә гинәч, тәвәдл бәәхгов. Зуг тиим бешмүдтн үнтә болна.

– Би үнәснь әәҗәхшив. Не, йовн күүндий, – гиһәд, Долан бешчиг дахулад үдин завсрт хәрв.

– Кевтсн темәнә амнд ки хамхул орна гиһәд, – гертән бәәһә бәәтлм һәәвһә гидг бешч күрч ирв. Шулун хотан болһ. Чи лавкд одад ирич, – гиһәд Җирһлд докъя өгәд оркв… Бешчд ундынь кеҗ өгәд, тооһад күүндв.

– Не, залу ах, кедү авнат – авсан автн, нанд ультромарковск системтә беш тәвҗ өгтн. Тертн эрәсәр хаагддг үүдтә, хала бүрәстә, төгәлңдән халдг төгрг беш. Мел тиим беш чама гиләв. Шин җиләс урд дуусч, эд-бод кехәр адһҗанав, – гиҗ Долан санҗ йовсан келв.

– Тиим бештн тавн зун арслңд тәвгднә, – гиҗ, бешч залу Доланиг үнәрнь әәлһх санатаһар келв.

– Не, гем уга. Зуг сәәнәр, хоома угаһар кетн. Шуд маңһдур эклтн. Шавр зуурх, тоосх зөөхднь эврән нөкд болнавидн. Өрәлднь күргәд тәвчкәд, өрәл үнинь автн. Өркинь һарһад, һалынь түләд лугшулчкад, утан өркәр, ундн урлар орна гиһәд – тоогдад, мөңгән авад хәрхт. Юн кергтә болна – тер күүнәс суртн, – гиҗ Җирһл талан зааһад, һараснь авч мендләд һарв.

– Ә уга бә…тавн зун арслңд нег беш кех болув. Маңһдур йовҗ эклхмн, – гиһәд, бешч хоолан ясад, бор хувцан тәәләд, гергнәнь тәвҗ өгсн мах мөлҗв.

– Я-а, әрлтн цааран. Тиим үнтә беш гиҗ хама бәәх билә…

тиим беш хойр-һурвн өдр кедг билт, терүгән кезә дуусхмбт? – гиж, гергнь үүдн талан хәләж, эс итксәр келв.

– Җанҗалта юмн. Чи тиим беш үзәд угач. Ультромарк гидг үзлч?

– Я-а, тәтә, тиим беш бас бәәдв? Альднь дасад йовлата? Арһта күнл энтн! – гиж, залуһан магтж, гергнь келв.

– Сумн элвг күн усна дольга хаж наадна гидг – эн: ик мөңг олдг баһчуд нам мөңгән яһж эдлхән медцхәхш. Үүдинь хааһад эргүлчкдг, төгәлңдән эргж халдг, хала бүрәстә төгрг беш кех болув. Бәәһә бәәж нам сар-нар гертән авч тәвх саната биший эднтн… – гиж, залу сахлан ясч саналдв.

– Тиим үнтә беш кенәв гижәһәд үрәчкдг болвзгот. Болһатн, хөөнән ичкевт болх, – гиж гергнь герән ахулн йовж келв.

Бешч чавчурта алхдан шаанцг цокн бәәж: тавн зун арслң хойр-һурвн өдр көдләд авхла – сән олвр. Зуг тер һә болсн «ультро» гидг бешин дотрк эргцинь үзәд угав. Чи асхлад, тер ар эрг деегүр кеж йовсн гермүдәр тиим беш тәвҗәх гер бәәвзә, – эс медсн болад хәләһәд ир. Эднчн нег-негән дуралдад бас тиим беш тәвүлҗәдг болх. Кемр кежәхлә, нанд зәңглчк. Нанд негл хәләхлә – болх: хойр тоосх оңхлад, нег тоосхар бүркәд харшулхла, болад бәәхгов. Шүрүтәһәр сорсн хөөн болад бәәснь тер.

Өрүнднь йисн часла өндр ярндгта ик хар машин Данзна герин үүднд ирәд, көндлң зогсв. Хамриннь хойр талкнь тарлңтад одсн хо цаһан көвүн бууж ирәд:

– Та бешчвт? Таниг Долан гидг күн авад ир гив. Шулун сууж автн. Адһж йовнав, – гиж барун һариннь хумха хурһнд өлгәтә нәрхн шүлзә бүчтә бичкн цаһан түлкүр эргүлн бәәж келв.

Гергн залу хойр нег-негән хәләлдв.

– Не, йовтн, таниг машиһәр залхар ирж. Эрдмтә күн гидг – эн. Таниг сән беш кедгитн цугтан медчксн бәәдлтә, – гиж Данзна гергн шоглж инәв.

Данзн алх, далвр, паарс беелә һурван өрәл мишгәр кесн фар-гуктан ораҗ авад: «Чи бас йов», – гиҗ гергндән закад, машин деер давшад һарв.

Хо цаһан көвүн бешчин гергиг өөрән суулһҗ авад:

– Та өвгәрн бичә зог кеһәд бәәтн. Беш кедг улстн ода деерән ик тоомсрта. Тер шин гермүд үзҗәнт? То уга. Гер болһнд яд-хдан хошад беш кегдхмн. Ода бешчнрин мөрнь гүүдг цагнь. До-лана беш сәәнәр кехләтн, би тана өвгитн «Победа» гидг гиигн машиһәр ирҗ авнав. Би герән удл уга дуусхув, – гиҗ, шофер көвүн, машиһән гүүлгн йовҗ, бешчин гергнд келв.

– Дасад авчкхла, ямаран чигн эрдмд үрлт уга юмн. Мана күүнтн йосн ик беш кеҗ чаддг күн бишл. Одал зуг әмт дураһад кесн боладл сахняд йовна, яахнь кемҗәнә, лам Зуңква минь, – гиҗ бешчин гергн шофер көвүнә чикнд арһул келв.

– Не, келсн үг – керчсн модн. Эндр эклтн. Би олна кергәр балһс орад йовҗанав. Һурв хонад ирхв. Намаг иртл дуусхт. Җирһл, бешчән тон-тәкн бә – гиһәд, Долан цуһаралань мендләд, хо цаһан көвүнә машинд сууҗ авад йовҗ одв.

Бешч фартукан зүүҗ авад: Шавр зуурн, кирпич өөрдхтн, тер хала бүрәс авч иртн… – гиҗ Данзн, Җирһл гергн хойртан зөвәр авглҗ закад, бешән эклв.

Түрүн хала бүрәсән дүүргн, һал түлдг һулмтыннь бүркәл кехәр седхләнь, төгрг бешт дөрвлҗн тоосх эвтән сууҗ өгхш. То-осхин өнцгүдинь хулһрлад чавчхар седхләнь, хамхрад унҗ одна. Утарднь тәвхлә, тоосх ахрдна, һурвн тоосх үлнә. Хойр әңглхәр седхләнь, һурвн әңг болад ууринь күргәд, зоваһад бәәнә.

Бешч үдин хотдан одл уга ноолдад, нам уурнь күрәд, усн-цасн болҗ көлрәд, бууһад, бешиннь сүүрән эргәд, дару-дарунь тәмк татад, дәкн-дәкн ухалад, түрүн тәвсән цуцлад, шинәс экләд, цуцлсн тоосхсан шавринь арчад ноолда бәәтлнь, нарн суухдан өөрдәд, эҗго герин эрс халхлад, энд-тенд кевтсн өрәл-дөрвнә тоосхс әрә үзгддг болад ирнә. Залу гергн хойр, зарһцад

хәрҗ йовх улсшң, хоорндан хар-цаһан дун уга, муурлдад, цувад хәрцхәсн йовна.

Доланиг хәрү иртл, хоршулад хала бүрәсинь өмскәд, кесн нер авад, тавн зун арслңган авхинь гиһәд санад оркхлань, Данзна нөөрнь күрхш. Сөөннь дуусн ухалҗ-ухалҗ, өрлә босад, әмтн көдлмштән ирәд угад асхн кесән цуцлад, үдлә шинәс эклнә. Бешчиг цаг күләхш, беш өсхш.

Долан дөрвдгч хонгтан адһсн хәрҗ аашна.

Мана герин өркәс утан һарчадг болх гиһәд, зо деер һарч ирснәс авн өндлзәд хәләһәд йовна. Утан һарх биш, герин ора деер бешин өрк үзгдхш. Долан гертән орҗ ирн, хувцан тәәлн йовҗ:

– Не, беш яһҗана? – болв.

– Эн гелңгин ном умшлһар болхла, мана ээҗин сүмсн һарш уга гишң, түүшлҗ эн бешчин келһәр мана беш шин җил күртл дуусгдх бәәдл уга. Тоосхитн нам хамхлад чиләҗәнә. Хотан ууҗ, эрт оч хәләтн, – гиҗ Җирһл зөвәр һундлта кевәр келв. Долан гертәсн адһҗ һарад, бийән дахҗ ирсн шин бешч Очра Увшт одв.

– Одак мини келҗ йовсн беш ода чигн дуусгдад уга. Чи бәәсн болхла, кезәнәһә кечксн бәәх биләч. Герм ода хагсчах билә. «Гүүх нохад, баах ноха саалтг болна» гидг эн. Йовий, зовад үкҗәх элмрт герин «зүркн» ямаран эргцтә болдгинь зааҗ өг, – гиһәд Увшиг дахулад күрәд ирв.

Хар залу хала бүрәсн дотран орчксн – харҗңнулсн сууна, хаҗуднь гергнь нег цөөкн тоосх теврчксн, хоорндан зөвәр модьрун үгмүдәр керлдсн бәәцхәҗ.

– Кесн көдлмштн кемтг уга болтха! – гиҗ Увш Долан хойр Данзна кеҗәсн бешинь өңгәлдҗ хәләлдв.

– Не, ода күртл юн болҗана? Хәәрн өдрмүд, тоосхс өрәлнь гилтә эвдрҗ… Энтн мел цуг иим әәрстә һарта улсин көлсн. Цуг мөңгн, – гиҗ Долан толһаһан зәәлв.

Данзн күрнтрҗ улаһад, ә уга босад, чини зөв гисн өңг һарад, гергн талан дораһур хәләчкәд:

– Нанас ирдг бәәдл уга, – гиһәд сәәрән маажад, дорагшан хәләв.

– Юмн болдгасн давҗ гидг эн… Хәләтн. Эн һалын заль эргҗ шатдг һулмтыг шатдго тоосар кевтүләд, шанс һарһад тәвдмн. Доладгч давхртнь бүркәннь деер эрсинь эклхләрн, төмр бүрәсән дахсн төгрг болтха гиһәд, тоосхиг оңхарнь тәвәд эргүлдмн. Иим бешин утан гүүдг эргц хоорндк заагинь төгән хурһд мет сарсалһад тәвдмн. Эн бешитн долан эргцтәһәр кехмн: һурвнь дорагшан буусн, дөрвнь деегшән һарсн. Эргц болһна хулхднь саңсрһ бичә хуртха гиһәд, оңхарнь тәвсн тоосх багтм сонрар кедмн. Тиигҗ тәвсн цагт сорлһнь догшн болна, беш төгәлңдән хална, саңсрһ хурхш. «Ультромарковск» гидг бештн эн. Медвт ода? – гиҗ Увш Данзнд цәәлһҗ өгв. – Би маңһдур ирҗ шинәс эклнәв, та ирҗ дасч автн, – гиһәд Увш һаран арчад босв. Данзн толһаһан зәәләд, өврсн бәәдл һарад, чис болҗ улаһад, зогсчаһад, – ода, кукн, би чамд юн гихв. «Өмн һарсн чикнәс, хөөт һарсн өвр үлнә» гидг үлгүр бәәдмн, тер болҗана, – гиҗ келчкәд, мишгәр кесн фартукдан алх, далвур, беелә һурван ораҗ авад, машиһәр ирсн хаалһарн йовһар, ичртән боогдад, геңгр-геңгр гилдәд, гергн залу хойр хәрв…

Долан эн «бешчин» түрүн ирҗ харһсинь санад, терүнә түрүн орҗ ирсн терзәр Данзна ардас хәләһәд зогсчаһад:

– Хавр болад, цасн хәәләд, хорҗңнур сала-судлмуд, һолмуд дүүрәд, оруһин усн шуугад орад ирхлә – үвлин дуусн һолмудар, зуухсар хайгдсн, кесг керг уга, үмкрсн шег-бог хамг хаврин уснд көвәд, туугдад уга болад, һолмуд цеврдәд, шинәр әмсхәд, булң, шуһу болһарнь ноһад урһад цецгрнә. Тер мет авлһач, генн-мекч, кү меклдг, әрк уудг, аля кедг авъясмуд мана шин цагин җирһлин җисәнд көвәд көөгднә. Теднә негнь тер йовҗ йовсн, ичртән ишкә хаасн «бешч», – гиҗ Данзна ардас хумха хурһарн заав.

Эндр өдрәс авн: «Би беш кедүв» гиҗ күүнә чирә хәләдгән уурх, – гиһәд Данзна тускар санад, Увш хәрхәр седв.

– Чи нам эрт ирсчн сән болв. Эс гиҗ шин гертм шин бешим

хуучрсн янзар кеҗ үрәхм бәәҗ. Чи энүг цуцад, шинәр ке. Ода эн бәәх цаган дахулад, мел цуһараһинь шинәр кехмн, шинәр бәәхмн, шинәр ухалхмн, – гиһәд, Увшин һараснь атхад, хоюрн бригадан темцв.

Маңһдуртнь Увш бешиг шин янзар сиилүлҗ кеһәд, өдртән дуусад, хар нүүрс өрдәд, өнцг болһндан шаната өндр өркәснь өткн утан бадһлулад, өвгн, бер, көвүн һурвна седклинь байрлулад, шин җилин нег шиниг шин герт кехәр йовҗ одв.

Долана герин полыннь болн терз, үүднәннь ширнь эвр-эвр гиҗ дошиҗ хагсад, ширин үнрәр каңкнад, эзән ирҗ орхинь күләһәд, өркнь хәрүлһәтә, үүднь секәтә дүңгәһәд бәәв.

– Мана мөңк җирһлин долан җилә зуран түрүн – 1958-гч җилин нег шинд, гертән орҗ, бүүрән йөрәлһҗ, нәр кехәр бәәнәв, – гиҗ Долан үүрмүдтән зарлв.

Удсн уга – күләсн өдр ирв. Долана герин ик хорад ут-турштан столмуд тәвгдсн олн зүсн амтта хотар бүркәтә. Хар, цаһан, шар шилмүд деркәлднә. Хажудк хораднь хонхта гармулин, домбрин дун улм-улм икдҗ геглзнә.

– Хәдрис! Өвдгәрн уйдад од, өскәһән цокад од! – гисн ә чигн соңсгдна. Түүнәсн дунь номһрад, күцәд ирхинь күләҗәсн каңкнсн үнртә стол төгәләд, дүүрң дуңһра күцәд сууцхав.

Герин эзн Долан түрүн дүүрң цөгц авч босад: «Эн гер бәрлһнд шин бүүр зааҗ өгәд, икәр шунҗ «көдлсн» ач иктә аавдан түрүн сөң өргҗәнәв», – гиҗ босв.

– Чик, чик, көгштә хөн үргән уга гидг, кен көгшнән күндлхмн, – гиҗ шууглдв.

– Һе, бәрсн гертн бәәшң болҗ, бәәх эздүднь бат кишгтә, әмәр олн, аһрусар байн болҗ, эн герин өркәс оньдин өткн утан бадһлҗ, өөкн, үсн, тосар оньдин билглҗ, үр, иньг-амргуд ирхднь үүднь өргәр секәтә бәәх болтха. Кесн көдлмштн кезә чигн кемтг уга болҗ, шин бүүрт шинәс бүрдсн бригадтн утлв – чилш уга, уһав – һарш уга, уурха саң мет, бәәх болтха! Татв гиҗ – тасрш уга,

самлв гиҗ – салш уга, ни-ниицнгү утльта болтха! – гиҗ өвгн сөңгән өргв.

– Йөрәл бүтх болтха! – гиҗ шуугҗ альх ташлдв.

– Медвт? Эн күүнтн одахн болсн КПСС-н партин XXI-гч хург угтҗ бүрдсн коммунистическ күч-көлснә нернә төлә зүткҗ йовх бригад йөрәҗәнә, – гиҗ Долан цәәлһв.

– Меджәнәвидн,– гиҗ дәкн шууглдв.

– Мана бригад эн көгшән йөрәләр бүтҗ, олна өмн нүүрт, олнд үлгүр болҗ, сән үзмҗтә улст дамҗҗ оддг улан туган чаң атхҗ йовх болый!– гиҗ Долана бригадын бригадир хойрдгч сөң өргв. Цуһар шууглдад, альх ташлдад,"Сөңгин дун" гидг ду дуулцхав.

– Һурвдгч сөңгин цөгцс дүүрв, кенд нерәдий?– гиҗ Долан сурв.

– Дууһан ууртн, түрд гитн, цаатн Москваһас радиоһар шин җилә йөрәл умшн гиҗәнә. Часан хәләцхәтн, хойрхн минут үлдв. Цуһар бослдад, радио чиңнәд, тагчг болцхав. Диктор йөрәл умшад дууслһнла хулсн дундан өндглсн хунын ду һарһад, нур дундан өндглгсн нуһсна ду һарһад, байртаһар шууглдв.

Домбр деер берндән күңкнәд, дорак берндән җиңнәд, көгнь орҗ геглзв...

Долан җилә зураһан
Домбртан орулҗ цокий.
Дүүвр чидлән һарһҗ,
Дөрвн җилд күцәй.
Цок, күүкн, домбран,
Бос, көвүн, нааран,
Бадм, дуһрад биил,
Босха, дахад дуул.
Сансн цуг күцнә,
Социализм, Коммунизмд күрнә.
Советин очн спутник
Сарла эргҗ биилнә.

– Хәдрис! – гиҗ шууглдад, өлзәтә бүүрин нәәрән өрин өмн күргҗ төгскәд, маңһдурк өдртнь бас, эн мет оларн ниилҗ, кенә герт дөңгән күргхән күүндлдәд, хошад-һурвадар тарад-тарад, мендләд салцхав.

Ахр толь.

Бүүр – кочевье, стоянка;
дөңгән күргх – оказать помощь;
мөрнь гүүдг цаг –время, когда дела идут как по маслу;
өлзә – счастье, благоденствие;
сөң – поднять тост;
эд-бод кех – обработать, убрать, разделать.

Сурврмуд.

1. Ямаран цаг үзүлгдҗәнә? Кедүдгч җилд олн гер тосхгдҗана?
2. Гер бәрх һазринь Долан Җирһл хойрт кен зааҗ өгнә?
3. Җирһлин күсл ямаран болна?
4. Долан ямаран "бешч" олҗ авсмб? Келсән күцәдг күн бәәҗий?

Даалһврмуд.

1. Һол дүрмүдин нердинь, кен гидг улсинь келтн.
2. Үлгүрмүд, келц үгмүд буулһҗ бичҗ авад, чинринь цәәлһтн.

КӨГЛТИН ДАВА

(1922 – 2006)

СССР-ин болн РСФСР-ин Государственн мөрәсин лауреат, Хальмг Таңһчин улсин шүлгч, Социалистическ күч-көлснә Герой. Төрскн һазрнь – Ик Дөрвдә Һахан Авһнр хотн.

Көглтин Дава школд сурч йовх цагтан совхозин эрсин газетд «барлгдсн» хөөдин төл авлһнд нерәдсн шүлгиннь төлә түрүн «гонораран» авсн болдг: костюмин эд бәәж. «Школыннь җилмүдт Басңга Б. болн орчулач Липкин С. таньлдлав. Тер цагас авн «шүлгләни орннутгт» дуран өгләв», – гиж шүлгч бийнь тодлна.

Түрүн шүлгүднь «Ленинә ачнр» гидг Хальмг Таңһчин газетд барлгдсн йовна. Эднән цуглулж авад, «Баһ насни шүлгүд» гидг нертәһәр түрүн дегтрән барас һарһсмн. Эннь 1940-гч җил билә. Эн җил мана «Җаңһрин» 500 җилә өөн темдглсн цаг. СССР-ин орн-нутг болһнас нертә-нертә гисн улс ирцхәсмн: номтнр, бичәчнр, н. ч. Тедн дунд А. Фадеев – СССР-ин бичәчнрин Ниицәнә һардач. Эврәннь үгдән Көглтин Даваг дорас өсч-босч йовх үүдәлтин баһчудас билгтә негнь гиж заасн билә.

1940-гч җил Көглтин Дава 18 настадан бичәчнрин Ниицәнә гешүн болсмн.

Наснь ирхлә, пединститутын 2-гч курсас цергт мордсна хөөн Төрскән Харсгч Алдр дән эклəд, дәәнд эврә дурарн орлцв.

1943-гч җилд цергәс буугдад, тендәс Сиврүр туугдсмн. Сиврәс улм киитн һазрур йовулгдсмн. Хар гөрәр түүрмд сууснь – эврәннь шүлгүдтән хальмг улс Төрскнәсн мел хар гөрәр көөгдсмн юмн гиһәд, келәд бәәсн болҗана. Тиигхд хальмгудт сансан барлдг арһ уга бәәсмн.

Цаг селгәтә гидг. Дәәнә һалд, Сиврин киитн цаста-мөстә һазрт улсиннь өрәлән үлдәчкәд, хальмгуд төрскн орн-нутгурн ирцхәв.

Көглтин Дава Москва балһснд литературн курс төгсәһәд, цааранднь Литературн институт чиләһәд, энүнә аспирантур бас төгсәсн күн, зуг номин цол зүүнәв гиҗ харссн уга.

Көглтин Дава – шүлгч, болв энүнә үүдәсн келврмүд, очеркс, олн зүсн статьяс барлгдсн бәәнә. Түүкләнә кев-янзар үүдәсн зокъялмуднь «Олна төлә» (1962) дегтрт барлгдсн бәәнә. Орсар эврән бичәд, барас һарһсн хойр дегтр үзҗ болхмн: «Бамба и красавица Булгун» (1959) – хальмг улсин ут туульмуд орчулад һарһсмн. «Утоление жажды» (1966) – ут туульмуд, келврмүд болн статьяс.

Көглтин Дава нарт-делкән олн һазрт одсн күн. Мана заахнь – Будда бурхн шаҗнд иткдг: Моңһлын, Японя, Китдин, Индин болн Непалын орн-нутгуд, кесг җил «СССР – Тайланд» гидг обществин президент бәәсмн.

Төрскн болн орс келәр һурвад ботьта суңһгдсн зокъялмуд Москвад болн Элстд барлгдсн бәәнә.

Көглтин Даван «... билгин төрнь болн бичлһнә янзнь олн зүсн, билгин көдлмшнь йир элвг, ...ухани билгин авцарн номтын аюта, тегәдчн олна төрәр бичсн ...шүлгүднь гүүдүлсн цәәлһвртә болна... Гейүрлһтә шүлгүднь ке, гиигн, умшхд амр...», – гиҗ шалһач Кензин Санҗ темдглсинь заах кергтә.

Теегт

Шаһаца нигт
Шалу ноһан
Шавшад нарнд ээврлнә.
Салькн җөөлн,
Сәәхн альхарн
Савһр толһаһинь илнә.

Җивртн хамг
Җиргҗ наадад,
Җисәд аһарт делнә.
Өндрәс унсн
Өрүлг һаңхад,
Өрвҗ өмнм унна.

Үвләр төрсн
Өкәр хурһд
Өөрхнд тохньҗ идшлнә.
Сәәхн орчлң
Соньмсч һәәхсн
Седкл мини байрлна.

Болв тиигҗ
Бахтҗ бәәтлм
Баглрҗ хурһд хурдлв.
Шуугҗ наадсн
Шовуд үргҗ,
Шулуһар тарҗ нисв.

Догшн элә
Далваган делж,
Доргшан чолуншң унв.
Харлсн сүүдр
Холас шуукрж,
Хаврин герл халхлв.

Хәврһдән бәәсн
Хавал авад,
Хаһад түүг көөв.
Хәәртә орчлңгин
Хавр эвдх
Хортд бәәхиг медүв.

Талдан хаалһар
Тоолвр үүскч
Тагчгт ухам нисв.
Ке сәәхн
Күмни хавран
Кенәс харсхан санув.

Теегәр хурһд
Тарад, дәкнәс
Төвкнж нииһәр идшлв.
Цевр теңгрт,
Цервж нисәд,
Цеңнж шовуд бигшлдв.

Ахр толь.

Идшлх – пастись;
савһвр – 1) взъерошенный, растрепанный (о волосах, шерсти);
2) пушистый, раскидистый;
шаһаца – по щиколотку.

Сурврмуд.

1. Хаврин теегт юн шавшад нарнд ээврлнә, ниснә, идшлнә?
2. Бичәч «ке сәәхн күмни хавран» кенәс харсхар седв?

Даалһврмуд.

1. Шүлг айслулж умштн.
2. Тааста тасрха чеежәр дасч автн.

* * *

Үнр, өңг, амтарнь
Урд алдлго таньдг,
Олн зүсн ноһанасн
Ода кедүһинь таньнач?

Шовуна җирглһәр, урд
Шуурһ, бора кирцдг,
Кедүһинь җивртнәс, ода
Кев-җисәһәрнь меднәч?

Харңһу сөөһәр теегт
Харҗ үзг авдг,
Түмн оддас кедүһинь
Түүҗ нерәрнь келнәч?

Ухаһарн кезәңкәс эндр
Уужм давсичн иткнәв…
Урдкан геелго, деернь
Урһаж медрл немхмн.

Сурврмуд.

1. Олна медрләс шүлгч ю сергҗ даралдулж?
2. «Урдкан гeслго деернь урһаж медрл немхмн» гисиг яһҗ цәәлһҗ болх?

Уласн

Эргндән күн уга
Элвг теегин дунд
Ор һанцхн уласн
Oраһарн сарсана.

Өөгүрнь һарх болһндан
Өврҗ түүг хәләнәв.
Үүрән үзсн мет,
Үүмж байрлад, мендлнәв.

– Кен эн модыг
Кезә суулһсмб? – гиж,
Суулһсн күүһинь санж,
Седкләрн олхар зүткнәв.

Ард үлдсн кезәнә
Арвн нәәмтә сәәхлә,
Эс күцсн дурндан
Энд бумб босххар,

Уйдҗ уульн, дуулад,
Уйн бура суулһву?
«Урһ!» – гиҗ йөрәһәд,
Урссн нульмсарн норһву?

Ор һанцхн үрән
Оршаҗ энлсн экнь
«Буйн болх!» – гиҗ
Бура энд хатхву?

Аль, баахн хөөч,
Альхн тегш теегт
Сүүдр олхар уласиг
Суулһҗ, кинәд урһаву?

Кен медхв? Болв,
Кеер көкрсн модн
Ханлт теднд өргүлҗ,
Хальмг тег кеерүлв.

Теднә неринь өвртән
Тееҗ, цаг далдлвчн,
Ухалсн сәәхн седклнь
Уласнд хүврҗ, мөңкрв.

Ахр толь.

Ор һанцхн – один единственный;
өврх – удивляться;
үүмх – волноваться, беспокоиться.

Сурврмуд.

1. Теегт һанцар урһсн уласна тускар шүлгч ю ухална? Кен терүг суулһсн болхв?
2. Улас тәрсн күүнә нернь уга болв чигн, яһснднь ханлт өргҗ болх?
3. Шүлгч ханлтан һанцхн улас тәрсн «нертә» күүнд өргҗәнү?

Даалһвр.

Эн шүлгәр зург зуртн.

Йиртмҗин бәәдләс

Өрүн үдин алдн.
Өндр теңгр чилгр.
Эврәнь садтан, завсрт,
Ээврлҗ орчлң шинҗлнәв.
Нарн цецг толһаһан
Нар дахулҗ, эргүлнә.

Өмн үзгин өндрәс
Өндлзҗ, дорак хотхрур,
Эзн уга ноха,
Энд-тендән хәләлго,
Сансан күцәхәр шулудҗ,
Сахньҗ хатрснь үзгднә.

Хаалһинь керчәд, өтрлҗ
Хар-алг мис,
Хәврһшән бас хәләлго,
Хавтаҗ, хурдлҗ йовна.
Бодлхнь, цол уга,
Басл адһсн болна.

Хатсн царцахан һуй
Ха деерән хайсн
Шорһлҗн, мини өмн,
Шораһар, чирдәҗ чирәд,
Шуд гер талагшан
Шунҗ, күчңндҗ йовна.

Йиртмҗин бәәдл шинҗлхинь
Йир соньн – җигтә.
Әмдрлин неквртә зокалар
Әмтә тоотнь, шишлң
Бийиннь даалһвр күцәдгиг
Би медсн болв.

Сурврмуд.

1. Бичәч йиртмҗин бәәдл шинҗлхләрн ю үзв?
2. «Әмтә тоотнь, шишлң бийиннь даалһвр күцәдгиг» гисиг яһҗ цәәлһҗ болх?

Даалһвр.

Шин үгмүдин чинринь цәәлһтн, девтртән бичҗ автн.

Намр

Шарлсн хамтхасн ацдан
Шавшҗаһад, һаңхад унна.
Намрин тег уняртад,
Намшрж, цеңкрәд сунна.

Хадгсн тәрән хурагдҗ,
Хаһлгдсн һазр харлна.
Царңгудт өвснә искрдс
Цаңтсн ораһарн цәәлзнә.

Моторин дууһар күржңнсн
Мана тег тагчгрв.
Колхозин комбайнермүд гертән
Көлсән арчҗ амрв.

Нарна алтрсн толян
Наласн теегәр тарна.
Гилвксн өрүни орчлң
Гиигрсн бәәдл һарна.

Сурврмуд.

1. Ямаран үгмүдәр шүлгч намрин цаг үзүлнә? Шүлгәс олҗ авад умштн.
2. Юңгад тег тагчгрв?

Даалһврмуд.

1. Шин үгмүдинь тодлҗ, чинринь медҗ автн.
2. Шүлг чеежәр дастн.

СУСЕН АКСЕН

(1905 – 1995)

Сусен Аксен – хальмг келн-улсин ууһн бичәчнрин негнь бәәсмн. Нертә шүлгч болн бичәч 1905-гч җилин бар сарин 25-д Ростовск областьд Атаманск гидг күүтрт дунд тежәлтә өрк-бүлд төрсмн. Көвүн бичкндән өнчрәд, Николай Сусеев гидг ахиндән өсч-боссмн.

Сусен Аксен 20-гч җилмүдин сүүләр утх зокъялд орж, Хальмг бичәчнрин ниицәнә көдлмшт шунмһа кевәр орлцж йовсмн.

Әәдрхн балһсна багшин сурһульд сурсн цагтан Манҗин Нимгрлә өөрхн таньлдж, терүнә литературн кружокд орҗ үүлдсмн. Аһу ик нертә А. С. Пушкинә, М. Ю. Лермонтовин, Н. А. Некрасовин, А. М. Горькийин үүдәврмүдәс үлгүрбәрмт авч, эврәннь үүдәврмүдән бичсмн. Сусен Аксен бичсн үүдәврмүдән Дендән Айс гидг нертәһәр бичлә. Дендә гисн аавнь бәәсмн. Шүлгч аавдан ямр күчтә эңкр бәәсинь «Парижанка» гидг шүлгәс медҗ болхмн. «Хаврин асхн», «Хөөч», «Хурин хөөн», «Пушкинд» гидг тұрүн шүлгүдинь умшхла, күүнә седкл-ухан сергәд, талваһад одна. Тедү мет, шүлгч сансн санан-күслән уул хальмг келәр маднд күргҗ медүлсмн. Сусен Аксен «Улан хальмг» гидг газетиг һарджҗ йовсмн. Хөөнь СССР-ин бичәнрин Ниицәнә гешүн болна. Насн-җирһлиннь туршарт шүлгч дәкәд педагогическ үүлдвр күцәһәд, номин халхар көдлҗ йовсмн. 1935-гч җилд Москвад Дорд үзгин институт төгсәчкәд, һурвн җилдән Дунд Азьд көдлсмн. Тенд Сусен Аксен Хальмгин баатр

О. И. Городовиковла таньлдна. Аштнь шүлгчин нер туурулсн «Теегин үрн» гидг поэм үүдәгднә.

Цуг хальмгудыг хар гөрәр киитн эҗго Сиврин һазрт нүүлһсн цагт Сусен Аксен Алтайск крайд тусна. Болв тенд чигн шүлгч багшин болн шүлгчин эрдмән геелго урмдтаһар көдлнә. Таңһчдан хәрү ирснә хөөн Сусен Аксен партин обкомд идеологийин көдлмш невчк зуур кеһәд, хөөннь урн үгин халхар хәрү көдлсмн. Шүлгч, бичәч болһна үүдәврмүд онц эврәннь йилһстә болна. Сусен Аксена шүлглән өвәрц, эврә囗иштә. Эн олн зүсн төрт үүдәврмүдән нерәдсмн. Тер заагт олна политическ, дурна болн тууҗин халхар ухалҗ һарһсн зокъялмуд. Зуг тууҗин төр Сусен Аксена шүлгләнд һоллгчнь бәәсмн. Эннь «Теегин үрн», «Болд зүркн», «Юрий Клыков», «Шин җирһл угтад» болн нань чигн үүдәврмүд. Эднә халхст XX-гч зун җилин орн-нутгин тууҗт эврәннь баатрльг үүлдврәрн, Төрскндән нерәдсн эврә җирһләрн мөңкрсн улсин дүрмүд илтгдсмн. Тиим төр, тиим баатр улсиг үзүлсндән бичәч Сусен Аксена нерн мөңкинд хальмг утх зокъялд темдгтә бат орман олв.

Зөргин хаалһар

(*Поэмин тасрха*)

Негдгч бөлг

Соньн тууҗан санҗ,
Сөөни зүүднდән үзҗ,
Кех кергән ухалҗ,
Күн болһнд келҗ,

Харти Кануковиг санҗ,
Хәәртә ду дуулый,
Алтн нарнд күргҗ,
Ачта еринь магтый.

«Хадта һолын» бельчрт,
«Хар толһан» ташуд,
Көврлән һолын экнд,
Кевтүл яста бүлд,

Орс, хальмг семрү
Онц Зундун күүтрт,
Хаһрха ишкә герт,
Харти көвүн төрж.

Кезәнә урд цагт
Кевтүл, Делдң, Бухс –
Ах-дү һурвн
Ардас Салур ирцхәж.

Зундь зуслңгд һарцхана,
Зуурм хот идгднә.
Үвлднь үвлзң деерән
Өөкәр шам шаталдна.

Хойр үкрән орулдг
Хаша уга бәәж.
Һахан кичг, туһлан
Гертән орулдг сәнж…

Һазр теңгр бүркәд,
Һалв салькн көдлнә.
Малын өвс киискәд,
Малас булаж нискнә.

Шуурһн экрәд шуурна,
Шуд терзиг хучна.
Үүд түлкәд, ишкрәд,
Өрк теврәд оркрна.

Өлсклң чон кевтә,
Өөрхнд ууляд одна,
Зәрмдән сумн кевтә,
Зүрк өвдкәһәд гииннә.

Бадин бүл-бичкдүднь
Бешин өөр бөгдилднә.
Бүкл нутгин әмтн
Бөгчисн болҗ медгднә.

Асхн болад, харңһурад,
Адучнр зул өрглднә.
Махан цадтлан идәд,
Маань зәрмнь умшна.

Бавуцг гидг адучнь
Бадин Хартитә күүнднә.
Сурһулян яһҗ сурчахинь
Сурн суудг болна...

Һанздан тәмк нерәд,
Һал Бавуцг хәәнә.
Зүткҗ босад, һанздан
Зулас һал орулна...

Хартин хойр нүднь
Хурцдсн болад одна.
Энд, тендән хәләһәд,
Эн бәәдл өврнә.

Теңгр намаг цоктха,
Тиигҗ тәмк татсиг
Көвүн Харти, көөрк,
Кезә үзсн болхв?

Бавуцг тәмк татсиг
Баавдан ирәд келнә.
Худл келҗәнәч, – гиһәд
Кануков ухаһан туңһала.

Байна, одмна үрдүд
Бәәнәв гисәрн бәәлднә.
Яду улсин үрдүд
Ясндан күрч хатна…

Шуурха, хөңглдг һоста,
Шалвурнь – арвн халаста.
Селвдг киилг уга,
Салврха хар бүшмүдтә...

Баячудын күүкд дунд
Бадин Харти зовла.
Ода сурһулясн ирчкәд,
Олн дундан багшлна.

Баячудын үрдүд цааран
Балһсд орлдад һарна.
Бадин яду Харти
«Богдин эргүлән» эргнә.

Хаана хату цагт
Хальмг багшиг дажрна.
Хальмг келн-бичгиг
Хальмгудт заадгинь уурулна.

Мөрн цергин зовлңгнь
Му үүлтә болад,
Бухс бүлән авад,
Баһ Дөрвдүр орһж.

Ах-дү хойрнь
Ард үлдсн бәәж,
Бузавин һазрас оньдин
Бухсанкнд одцхадг сәнж…

«Зунду», «Богдин эргүл»,
«Зунквин сүм-хурл»,
Зуурк улснь цуһар
«Зүн һаранкн» гицхәж.

Төллх мал татг
Төрл-садн угатя…
Хар цәәһин орчд
Хамтхас чандг бәәж…

Буудя, зовлһ, хатьнь –
Бүкл җилдән күрхш…
Будана һуйран Хартинкн
Богдин эргүләс һуульһлна.

Хаврин тәрә тәрлһнлә
Харти цар тууна.
– Зуна туршар кеер
Зундун мал хәрүлнә.

Намрин серүн орхла,
Нутгин сурһульд орна.
Һурвн-дөрвн хонгтан
Һосн угаһар сууна.

Билгтә бичкн Харти
Баһчуд дундан йилһрнә.
Сурһулин багшнрин заасинь
Сурдгин сәәнәр сурна.

Зәрмдән аглһ һазрт
Зерлг аң аңнна.
Тоодг «мөстсн» цаглань
Туућад авад һарна.

Тавн мөртә улсла
Тиигҗ йовад харһна.
Нәәмн ажрһ адуна
Нертә адучнь болна.

Адучнр кеер хошурн
Арһдад Хартиг орулна.
Тоодгудинь алад, чанад,
Тавг дүүргәд һарһна.

Хурлд йовсн дүүһән
Хөөннь гертән ирхлә,
Харти тосч авад,
Хурласн хәр гинә:

«Хурлд бәәдгән хайҗ,
Хар көдлмшт орлц.
Хотна мал хәрүлҗ,
Хот-хоолан оллц..»

* * *

Харти сурһульдан түргн,
Хурц билгтә болна.
Хотна өвгдүд цуглрад,
Хартиг дөңнхмн гилднә.

Олна дундас мөңг
Олҗ цуглулх болна.
Хойр сардан хураһад,
Хартиг Чапрак орулна.

Хальмгин олна мөңгәр
Хойр җилдән сурна.
Сурһулин багш болад,
Станц талан ирнә.

Соньн, соньн төрмүд
Сурһульд бәәхдән соңсла.
Кесг олн төрмүдәр
Кануков ухаһан туңһала.

Ахр толь.

Богдин – хотна нерн;
зунду – күүтрин нерн;
кевтүл – төрлин нерн;
Чапрак – балһсна нерн.

Сурврмуд.

1. Харти альк хотнд, ямаран бүлд төрсмн? Бичкндк цагиннь тускар ахрар келҗ өгтн.
2. Хотна медәтнр юнгад Хартиг сурһульд тәвнә?
3. Багш болҗ көдлхләрн, Харти ямаран зовлң үзнә?

Даалһвр.

Һол дүрин тускар эврә келвр тогтатн.

ҖИМБИН АНДРЕЙ

(1924)

Лагань нутга Ниицән хотнд 1924-гч җилд төрсмн, тоомсрта хальмг бичәчнрин негнь.

9-гч классин хөөн эклц школын багш болҗ көдлсмн. «...Тер цагас нааран мини җирһл бичкдүдлә залһлдата. Төрскән харсгч Алдр дәәнд арвн дола әрә давсн насндан орлцлав, немш-фашистнрәс эврәннь Хальмг Таңһчан, хотл Элст балһсан сулдхлав. Шавтад, госпитальд эмнүлснәннь хөөн эврә улслаһан хамдан Сиврүр туугдлав. 1957-гч җилд хальмг улсин автономнь хәрү тогтснас авн ода күртл барин халхар көдләв...», – гиҗ «Байр» седкүлин умшачнртан бийиннь тускар бичсн бәәнә (1994, № 11).

Җимбин Андрей – шүлгч болн түүкч, болв түрүлҗ журналистин хаалһд орсн күн, тегәдчн энүнә «...барин халхар көдләв...» гиснь – йир орта юмн, пенсьт һарсн бийнь олн җилдән «Байр» седкүлд көдлҗ бәәсмн, көдлә бәәҗ, шин зокъял үүдәсмн.

Шүлгләни хураңһусас сүл цөөкнь: «Җирһлин айс», «Цуг өөрхн, ууҗм – цевр, өнр тууҗм», «Намчрҗ көкрсн теңгр дор», «Дусал болһнд – җирһл», «Эгл седкл». Түүкләни зокъялмудас – «Темән үүлн», «Шиндә», «Таслгч эргц». «Хальмг үнн» гидг газетд, «Теегин герл», «Байр» гидг седкүлмүдт энүнә сүл җилмүдт бичсн зокъялмудн барлгдна.

Бичәчин һол төрнь юмби? – гихлә: дәәнә төр болн бичкдүд, баһчудт уха оруллһн – юунас, кенәс ямаран сурһмҗ авч болхмн

гисн? Сән гиснь юмби, мунь гиснь юмби? Кенәс ямаран үлгүр авч болхмб? Дорас өсч-босч йовх үйнрин сурврмудт хәрү өглһн – түүрвәчин зовлң болн байр.

Дәәнә төр медгдҗәнә: Җимбин Андрей – дәәнә орлцач. 1942-гч җилд дәәнд мордсмн. 28-гч Әәрмин 248-гч дивизин 902-гч стрелков полкд эн цергләҗ йовла. Энүнә цергләҗәсн 28-гч Әәрм Хальмгин хотл балһсн – Элстиг немш фашистнрәс 1942-гч җилин декабрь сарин 31-д сулдхла. Дәәнә хаалһар йовад, диилвр бәрәд ирсн салдс төвкнүн җирһлин таалд урн үгин зокъялмударн олн умшачнран байрлулад, хальмг кел өргҗүллһнә төрт шунмһаһар орлцҗ йовна.

«Күүнд му үзгдхлә» (хөөннь, «Шиндә») – дәәнә тускар биш, дәәнәс хол һазрт, болв дәәнә «көлд» медәтә болн баһ наста улс ямаран ик зовлң үзүлҗәх бичәчин сән гисн үүдәлһн.

«Темән үүлн» гидг нерәдлһтә роман – дәәнә цагт күүнә баатр йовдл сәәнәр сергәҗ, йоснднь үзүлҗәх зокъял.

С. Маршакин шүлгүд, И. Тургеневин арвн келвр, украинск шүлгч Петро Реброн шүлгүд, талдан чигн бичәчнрин зокъялмуд орчулад, хальмг умшачнрт белгллә.

Би ямаран баатр бәәҗв?

Сивр. Январь сар. Ядхдан дөчн градус киитн. Асхн болҗ йовна. Сөөдән киитн бас чигн күч авх бәәдлтә: нарна сүүр улан. Дөрвн үзгәсн хусм, хөн уласн һолта, һо, нигт моддар халхлгдсн баахн тег деер би, Аюша Баазр, зогсчанав. Мини өмсч йовх элңкәдән орсн бортх девл, хар ишкәһәр ул татсн хуучн бор валенк, хөөнә арсн махла толһа деерм бәәх-уганъ медгдхш. Энд-тенд лаш-ш-ш! – гиһәд ә һарна. (Чаңһ киитнд модд тиигҗ шуурдгинь би хөөннь медүв). Эҗго теегәс, эн киитнәс зулҗ, герүрн хәрҗ, халун цәәһән ууҗ, дулан орндан унтх арһ нанд эндр учршгоһинь медсн би бийән батлх зөвтә болув. Бийән батлх … Яһҗ?

Харңһу болад ирв.

– Чи, Баазр, йоста баатрч, – гиж̣ би эврән бийдән келҗәнәв. – Чи киитнд көдлх зөв угач, эжго модн дотр хонҗанав гиж̣, әәх зөв бас угач… – иигж̣ келчкәд, хоолан ясад, хойр-һурв ханячкад, нааран-цааран йовҗанав.

Эн саамдан санҗанав: баатр күн арнзл күлгтә болдг. Тиигж̣ тульд келгднә, мана «Җанһрт» бәәнә. Би болхла, ардаран-өмәрән хәләсн хойр өвртә алг-цоохр царта болҗанав. Баатр күн болд үлдтә, ядхдан баһлцгтан бүчинь орачксн армин иштә әәрстин хар елдңтә болдг, би болхла, һартан алд дүнгә көк бура атхчксн бәәнәв.

Тегәд, би кен болҗанав? Әмд үлдхлә, би баатрв, эс үлдхлә… Уга. Би яһдг болвчн баатрв!.. Эн саамд нанд ааһта улан цә стол деер бәәх болж̣ үзгдв, халун бешин өөр ясата дулан орн үзгдв, таньдг баһчудын, зәрм күүкдин маасхлзсн чирәс зургдв. Болв эн тоот дарунь гилтә геедрв. Эргндән өндр, нигт моддар болн хойр арчм зузан цасар бүркәтә тег үлдв, деернь би, Аюша Баазр, хажудм – алг-цоохр царм зогсчана. Бидн цартаһан хоюрн цасн деер чигн биш, терүнә дотр зогсчанавидн.

– Маңһдуртан герүрн хәрж̣ ирчкәд, кеер, нигт модн дотр әәлго, сөөднь болсн тәвн градус, тәвн биш, җирн градус киитнд даарлго яһж̣ хонсан әмтнд, одахн мини сананд маасхлзҗасн күүкдт келж̣, тедниг өврүлх арһ нанд учрв. Иим арһан чи, Баазр, эдлж̣ чад, – гиж̣ би дәкн бийдән закҗанав.

Яһж̣ хонсан келж̣ болҗана. Яһад хонсан бас келх кергтә. Яһад хонҗанав? Ухалх кергтә. Цаг бәәнә. Унтдг арһ уга. Чонмуд ирж̣, нанур дәврлго чигн бәәх, тиигхлә, нег үлү цаг дала. Сиврин үвлин ут сө бүклдән мини медлд бәәх…

Баатр болж̣, әмт өврүлх күслтә би «чонмуд ирж̣ эс дәврхлә…» гиһәд санчкад, тер тоолвран бурушахар седләв, болв чонмуд эс дәврдг болвчн, «дәврвә», эс гиж̣, ядхдан «дәврхәр седвә» гиһәд чигн келж̣ болҗана. Тернь учр уга гиж̣ бийән төвкнүлҗәнәв. Яһад кеер хонсан юн гиж̣ цәәлһхмб? Билет угаһар мод чавчҗасн

намаг модна харулч бичкн өвгн Норов бәрәд, арвн хойр дууна уужмд бәәсн селәнүр, гослесхозин ахлачур авч одв гиж келж болшго. Тенд одад, би эврәннь зөвән авад, хәрү һарув. Болв энүнә тускар әмтнд келхлә, тедн намар шог кеж инәлдх болад бәәхнь тер. Норовас мөлтрж һарчкад, модн дотр төөрүв гиж келхлә, эс гиж модан ачж һарчкад, хаалһ эндүрүв гихлә – бас инәлдх. Тер цагт би баатр Баазр биш, кеер хондг зүүлң Баазр болж һарчанав…

Би иигәд тоолвр тоолад бәәтлм, йосар сө болв, сар һарчана. Деер цаһан, дор цаһан. Генткн уухнд, модн дотрас һарад, хойр хар юмн аашснь үзгдв. Хойр биш һурвн…дөрвн…Үнәртнь келхлә, нам кедүнь медгдҗәхш. Зуг нүддүднь шатлад йовна. То уга һалмуд…

– Чи, Баазр, баатр бәәнәлмч. Күләҗәсн одак чонмудчн аашна. Эднлә бәрлдхмч, әәх зөв угач, – гиҗәнәв. Иигәд келчкәд, көндрл уга зогсад бәәнәв. Алг-цоохр царм генткн кевлһән кевдгән уурч одв: «Бичә ә, – гиж ардаран-өмәрән хойр хәләсн өвртә алг-цоохр цардан келҗәнәв. – Би бас әәҗәхшив, – гиҗәнәв». Мини толһа деерк хөөнә арсн цаһан махлам бәәх-угаһинь би тер хоорнд мартчкжв. Болв тер мини толһа деер торад йоватаһинь би эн самд медүв. Энчн өрггдҗәнә: махла бәәһәд өрггдҗәдг болх, уга юмн өрггдш угалм… Би хойр һарарн терүг деерәснь дарҗанав.

Алг-цоохр цар бийүрн аашсн «чонмудыг» үзчкиж. Эн шуукрад, ардаран-өмәрән хойр хәләсн өврмүдән сажҗана. Би әәҗәхшив, болв мини махла дәкн өрггдв, би терүг дәкн деерәснь дарчкув.

Чонмуд өөрдәд күрч ирв. Бийүрн дегәд икәр өөрдүлл уга, ноолдан угаһар, цус асхлһн угаһар эдниг диилх керггә гиж дотран бас санҗанав. Тиим «цецн» тоолвр нанд кен заасинь би ода күртл медхшив. Маңһдуртан үүрмүдтән невчк ясад, талданар чигн келж болҗана. Чонмудла цусн угаһар ноолдув гисиг кен иткхв? Тиигхлә, чонмудас невчкн цусн һарва, би бийдән шав угаһар һарув гиж келх керггә болҗана.

– Һии-ии-ид! – гиһәд генткн хәәкрҗәнәв. Тер дуунасн ташр эврән чочув. Акад юмби, тиим мини биш дун соңсгдв. Эврәннь дуунасн би эврән әәсн юмнд терүнәс чонмуд нег үлү әәхгов! Эднчн ут-ут чикән серсәлһәд, күзүһән утдулад, хулмаджаһад, эргҗ авад өсрлдәд, энд-тенд туслдад, әмсхлин дотр илм-җилм геедрҗ одцхав. Тер болҗана… Цусн угаһар диилҗ чадна гидг – сәәхн эрдм! Чонмуд нанас тиигҗ әәдг болҗана. Маңһдуртан би үүрмүдтән келҗ чадҗанав. Баатр Баазр гидгчнь иигхм болҗана! Өрггдҗәсн махлам бийнь ормдан хәрү суув.

Чонмуд… Тегәд тедн яһад тиим серсхр ут-ут чиктә болҗахмби? Дәкәд тогльдгнь юн болҗана. Нанас тедн дегәд икәр әәхләрн, чикән утдулад зулҗ гүүхләрн, энд-тенд тогляд одсн болхий? Уга. Чонмуд биш. Чонмуд кедү дүңгә икәр әәдг болвчн, теднә күзүднь сунҗ утдш угалм, тедн бас гөрәсн метәр тогльш уга. Тегәд юмби? Аа-а-ан! Теднчн зерлг ямад бәәҗ! Эн модн дотр ямад дала гиҗ би урднь соңслав…

…Чонмуд биш, зуг ямад бәәсинь медчкәд, би невчк һундрхув. Маңһдуртан хәрчкәд, «чонмудыг диилүв» гиҗ келдг арһ тасрв. Тедниг «үргәвүв» гиҗ зуг келҗ болҗанав. Махлам деегшән өрггдәд бәәсинь, эврәннь дууһан эврән эс таньсан бас келҗ болшго. Чи, Баазр, амни алдңгар аюдтан келчкдг болвзач, – болҗ, бийән бас саглулҗанав. Эс гиҗ баатр Баазр биш, әәмтхә, сүмсн уга Баазр болҗ әмтнд шоглгдхч…

– Не, Баазр минь, чонмуд бәәх гиҗ санад, керг уга. Чонмуд энд бәәсн болхла, зерлг ямад иигҗ санамр йовшго билә, – гиҗ би бийдән келҗәнәв. – Чон яман хойр хамдан бәәдмн биш. Альдас нанд тиим толвр орсинь бас би медҗ бәәхшив. Тиигхлә, «чонмудан» диилчксн би өр цәәтл, киитнлә ноолдх, терүг диилх зөвтә болҗанав. Өрүнәһә «Кировский» час зүүҗ һарсм дегәд сән болҗ. Терүнә төгрг ик нүүринь адһмтаһар сарин герлүр хәләҗәнәв: шинкн хөрн негн час болҗ. Өрүн долан час күртл даңһар арвн час, арвн част тесх кергтә болҗана. «Немрлх,

киитнәс бийән хальчлх» гисн тоолвр нанд оржана. «Чонмудыг» цусн угаһар диилчксн би ода киитиг яһж диилхән санҗанав. Диилх биш, көрл уга үлдхән… Энд-тендән хәләжәнәв. Урдк кевтән: деер цаһан, дор цаһан. Хәләһә-хәләһә бәәтлм, сөөни бүрңкүд иҗлдсн нүднднм зөвәр ууҗмд бәәх нег бавһр юмн үзгдҗәнә. Устг. Деерәсн цасар бүркәтә устг.

«Одал болҗана! Би энүнд күрәд, терүнд нүк һарһҗ авад, орчкад: һал нүдтә һалзу чонмуд, аврлт уга киитн! Таднд би холый, аль теңгр холый? – гиҗ хәәкрчкәд, өр цәәтл унтхв гиҗ үнндән, зуг һанцхн седкләрн чигн биш, цуг махмударн байрлҗанав. – Не, алг-цоохрм, чи чигн амрхч. Өлсхләчнь – өвсн бәәнә, ундасхлачнь – цасн бәәнә, – гиҗәнәв. – Йовхм, амрхм… Мана әәмшг чилвә. Чонмудла, киитнлә бәәр бәрлдлһн бас…»

Цаг үрәл уга алг-цоохран устгур туужанав. Йовҗахш. Хаалһин хаҗуд нег ишкчкәд, көлнь цаснд булххла, терүгән хәрү татад авчкна. Көтлнәв, туунав, цокнав – көндрхш: «махим ид» гисн кевәр энчнь зогсад бәәнә.

– Не, чи энд бә, устгур би одх күмб, эврән, – гиҗәнәв. – Баатр күүнд чигн дулан бәәрн кергтә. Белкүсцәһән цасар йовад, устгтан күрч ирүв. Болв энд һанцарн хонхар бас сеҗәхшив. Хәрү царурн йовув. Терүг көтлҗәнәв, чирҗәнәв. Уга! Эн урдк кевәрн ормасн көндрхш. Иигәд устг цар хойрин хоорнд наараң-цааран, ядхдан арв саамлҗ йовсна хөөн, алг-цоохрм мини һарһсн тер хаалһар бийнь устгур хәләһәд йовҗ одв.

Иигәд, аш сүүлднь устгтан күрч тохньтлм, зөвәр цаг давв. Би «Кировский» дәкн хәләҗәнәв: арвн хойр час. Устг нанд дулан бәәрн болҗ, «таднд би холый, теңгр холый?» гиҗ, һал нүдтә чонмудт чигн, аврлт уга киитнд чигн келх арһ нанд учршгог медүв. Яһад гихлә, нидн зунар хадҗ хурасн өвсн доран оргдад, ташр терүнә өрвәсн-сөрвәсн бүчрмүдинь зерлг ямад эргүләд идәд бәәҗ, терүг ө-өөлт уга бәрә герин бәәдл һарһчкиҗ. Деернь унад бәәсн цасн өдртнь нарна күчәр хәәләд, сөөднь көрәд бәәтл,

дөрү дүңгәд зузан мөсәр устг бас бүркгдж. Саахндак мини «чон-муд» эн устгур ирж йовснь медгдҗәнә. Яахн болхви?

Чонмудла мини ноолддгм бәәтхә, киитнд көлдл уга бәәхлә болх. Киитнәс эс әәлһн кениг чигн соньмсулшго. Устгин өвсн дотр орад, таварн унтув гиж, үүрмүдтән келхлә – йоста үг. Би юн гиж келхүв? Устгт нүк һарһж орхар сөөни дуусн терүг маажув, көләрн терүг девсүв гихлә, кен иткхви? Иткәд чигн бәәх, зуг инәлдх.

Устгин өвсн дегәд оргдж одсн болад, терүг деерәснь маажхас нань арһ уга. Элнкәдән орсн валенкиннь хоңшарар мөсәр бүрәтә устг девсәд бәәж бас болшго. Валенксм тасрад һарх, устг үлдх … Би устгт нурһан өгч зогсчкад, көлиннь өскәһәр терүг цокад бәәлһн – девслһн биш – тиирлһн, хәәрлһн болж эс һарчану? Тиигәд маажад, тиирәд, хәәрәд бәәж цуглулсн нег атх өвсән толһа деерән тәвчкәд суухлам, терүгим алг-цоохр царм идчкнә. Эн бийнь бийән зоваж, устгас өвс суһлшго... Кезәңк баатрмудын күлгүд эврәннь эздүдт дөң болдг, мини алг цар намаг мухлалҗах болҗана.

Хара зогсад бәәж болшго, даарулна. Киитнлә ноолдх кергтә болж һарчана. Яһж? Устган дәкн мааҗҗанав, өскәһәрн тииржәнәв. Бүкл частан иигәд көдләд цуглулсн нег сүүв өвсәрн немр кехәр, терүгән толһа деерән тәвчкәд суунав. Удхш. Терүгим, толһа деерк өвсим, царм дәкн идчкнә. Иигж би сөөни дуусн алг-цоохр царан асрхан лавта медүв. Сән өвснәс идж ав, гертчнь иим өвсн уга гиж цардан келн бәәнәв. Өвс икәр идтхә гиж, би терүнд цаһа санж келж бәәхшив. Уурлад, хордад келҗәнәв. Би терүнд нань ю кех бәәсмб? Цокж болшго. Цокхла, тер йовж чигн одхмн. Би һанцарн модн дотр үлдх болҗанав. Баазр баатр күлг бәәтхә, цар чигн уга, йовһар альдаран одхмб? Нам һартм бура чигн уга, хуһрад унж одла. Царан тууһад йовх кергтә, үнәртнь келхлә, терүг цокдг чидл чигн ода нанд уга.

Сөөни киитн улм икәр күч авч чаңһрв, хот хәәһәд, цааран-

нааран йовҗах зерлг ямадын то бас чигн олдв. Болв сөөни дуусн көдлмш кеһәд бәәҗ көшсн намд зерлг ямадын нүдд чигн һал болҗ шатдгнь уурв. Яһад тиигҗәхмб? Чон ирҗ, бийүрн дәврх, эс гиҗ киитн чаңһрҗ, бийим көргәх гиҗ би әәдгән, нам саглдган мел уурув. Би «баатрв» гиҗ бийән «батлхар» седлһән кезә, яһад мартсан нам эврән медхшив.

Әәнә гидгтн бас кемҗәтә, цагта бәәсинь би тиигхд сәәнәр медүв. Мини әәлһн, сүрдлһн сөөнь өрәлин алднд чилҗ одсн болх бәәдлтә. Киитнлә ноолдҗ чадх күчм дигтә өр цәәҗәхиг медлһнләм чилв. Болв тоолврм үлдв. Сәәхн тоолвр! Тер тоолврм, дүңнхд, иим: «Би әмд үлдүв. Өлн чон бәәтхә, нам зерлг ямад чигн нанур өөрдҗ ирсн уга. Киитн намаг көлдәҗ чадсн уга. Би эндр гертән күрч ирхв. Би йоста баатр бәәҗв гиҗ, бийән тоолҗ чадшгов, әмтн...

Әәмтн намаг тиигҗ тоолхла, тоолтха... Модн дотр яһҗ хонсан әмтнд келхв. Болв цугинь келшгов. Устгта өвсн хаалһ хойрин хоорнд намаг кесг дәкҗ нааран-цааран гүүлгҗ, хаалһ бийдән белдүлчкәд, алг-цоохр цар тер хаалһар йовҗ, устгт күрв гиҗ царан буульлһн – бийән мууллһн болҗ һарх бәәсмн. Алг-цоохр цар намар бүкл сөөни дуусн устгас өвс суһлулҗ идв. Энүнә тускар келҗ болхий? Уга, бас болшго, иигҗ келҗ болшголм.

...Нарн деегшләд ирв. Чидлм чилснь ода йосар медгдҗәнә, болв йовх кергтә. Альдаран? Мини гер альк үзгт бәәдг болх?

– Не, алг-цоохр, эврән мед, – гиҗәнәв.

Сөөни дуусн намар асрулсн алг-цоохр эн-тер уга, чидлтә. Эн һарад йовҗана. Би энүнә сүүләснь батлад бәрчкүв. «Чамаг сөөни дуусн асрсндан би чамар бийән чирүлхв» гиҗ, би царурн хәләҗ, дотран санҗанав, зуг келҗәхшив. Келәд яахв – тер медн гиҗәхш... Эн эс меддгнь чигн сән. Күүнә келсиг меддг болсн болхла, тер намаг чирш чигн уга билә. Күүнә кесн зөв меддг цар бәәдгиг би нам үзәд угав, тиим малын тускар соңсад угав. Кесг цагтан иигәд чирлдәд йовад орксна хөөн генткн әмтнә дун

соңсгджана. Чиңнҗәнәв. Эдн-тендән хәләҗәнәв: мана ферм үзгджәнә.

Аш сүүлднь бидн өөрдәд ирҗ йовнавидн. Алг-цоохр бидн хойр. Цар түрүлсн, арднь терүнә сүүләс атхчксн би көлән зөөҗ ишкәд, чиргдхин алднар йовнав. Гермүд күртл тәвн ишкм дүңгә һазр үлдв. Би әмд үлджәхән йосар иткүв. Терүндән байрлхларн, цариннь сүүлән алдчкув, болв унсн угав.

Гериннь үүд секәд орлав. Болв тавн ишкм ууҗмд бәәсн стулд әрә күрүв… Альд, яһад, яһҗ хонсим нанас мини герин улс сурҗана. Би хойрхн әәһәс тогтсн «цә» гидг үгәр теднд хәрү өгүв. Ямаран дүңгә юмн нанла учрсиг эдн дүңнәд медв.

Мини ардас дахлцн гишң цал буурл сахлта маштг өвгн манаһур орҗ ирв. – Дәрк, дәрк, әмд ирвч?! Би кеер модн дотр бәәсн цанычн үзчкәд, чамаг цартаһичнь хамднь чонмуд идчкиҗ, эс гиҗ көрәд үкч оч гиҗ тоолад, ухаһан алдчкув. Альд, яһҗ хонвч? – Эн нань чигн дала сурврмуд ки тасрҗ сурҗана. – Чини зовлңд мини буру бас бәәнә,… – гиҗәнә. Өвгнә сахл деерк цасн хәәлв. Эн өвгн Норов бәәсинь танюв.

Нег шаазң халун цә ууһад, махмудтан әм орулчкад, чавчсн модан хәәһәд бәәҗ, оратҗ одсна тускар цөн үгәр терүнд хәрү өгүв. Алг-цоохр царм көшснә болн тер бийим сөөни дуусн даҗрсна тускар, зерлг ямадыг чонмуд гиҗ тоолсн, мини махла бийнь өрггдәд бәәснә тускар кенд чигн, нег чигн үг келсн угав. Өмн өдртнь царм көшхләрн, мөлтләд хайчксн цанынь маңһдуртнь хәәҗ-хәәҗ, олҗ ядад, же болҗ цуцрсн, көшсн, харһнсн би цариннь сүүләс атхчкад, терүндән чиргдәд, гишң гермүдин зах күртл ирснәннь тускар бас келсн угав...

Эндрк цагас һуч шаху җил хооран, ода мини бәәх һазрас һурвн миңһ шаху дууна холд бәәх нег һазрт нег дәкҗ нанла учрсн йовдлын тускар болв эврәннь нег өөрхн, итклтә ах үүртән келүв: «Эн келсим та мини үүрмүдт, таньдг улст бичә соңсхтн. Эс гиҗ намар тедн зог кеҗ, дәкәд бийсәсн деернь немҗ келәд

инәлдх. Баазр кеер яһад хонсинь меджәнта?! Төөрч, тег дунд урһсн тавн модн дотр төөрсн күн нигт, ө-шуһу модн дотр орсн болхла, күрнин, хар керән күмсн болх бәәҗ, гилдхм болҗана. Тагчг бәәтн. Танас сурҗанав. Болҗану?» – гиҗ би терүнәс бас сурлав.

Мини сурврим итклтә ах үүрм күцәв. Эн мини үүрмүдт биш, зуг мини умшачнрт зәңгләд, «танаһар болхла, Баазр ямаран баатр бәәҗ?» – гиҗ теднәс сурв.

Үнәртән, би, Баазр, ямаран баатр бәәҗв? Келтн, умшачнр, бичә нуутн…

Ахр толь.

Белкүсцә – по пояс;
бура – 1) лоза, прут; 2) трость;
зог кех – смеяться, потешаться над кем-либо;
устг – стог, **устг өвсн** – стог сена;
цар – вол;
цуцрх – уставать, утомляться, изнуряться;
чиңнх – слушать, прислушиваться; подслушивать.

Сурврмуд.

1. Аюша Баазрт ямаран тоолврта?
2. Зерлг ямад Баазрт юн болҗ үзгднә?
3. Баазр яһҗ киитнлә ноолдҗ әмд үлднә?

Даалһврмуд.

1. Толин көдлмш күцәтн.
2. Зура тогтатн.
3. Зураһар амн үгәр келтн.

КАЛЯН САНЖ

(1905–1985)

Хальмгин ууһн шүлгчнрин негнь, Хальмг театрин түрүн һардач. Цуг орн-нутгин бичәчнрин негдгч чуулһна орлцач, хальмг келндән хәәртә Калян Санж Баһ Дөрвд нутга Цаһан Нуурин әәмгт 1905-гч җилд төрсн болдг.

Шин йосн тогтсна хөөн Хальмг педтехникум чиләһәд, терүнә дару багш болж көдллә. Педтехникумд сурчаһад, 1924 – 1925-гч җилмүдт «Ленин», «Бамб цецг», «Хальмг баһчуд» гидг түрүн шүлгүдән бичсмн.

Олна көдлмшт Калян Санж шунмһаһар орлцж, Хальмг искусствин техникумин директор, Хальмг театрин директор, «Хальмг үнн» газетин редакторин дарук, туужин, хальмг келин болн литературин номар шинжлгч Хальмг институтд ах научн көдләч, Хальмг бичәчнрин правляна член болн сегләтр болж көдлж йовла.

Калян Санж шин йосн мана теегт ямаран соньн хүврлт авч ирсинь эврәннь нүдәрн үзсмн, хальмг теегт җирһл цецгәрлһнд эврән орлцсмн. Үзсн тоотан, түрүн нүүрт йовх хөөчнрин, тосхачнрин, артистнрин, эмчнрин, агрономчнрин, зурачин, саальчнрин тускар эврәннь үүдәврмүдтән ик өргмжәтәһәр бичсмн. 1930-гч җилмүдин эклцәр үүдәсн «Бригадир» гидг поэм олн умшачнр дунд туурсмн. Шүлгчин үүдәлтд һоллгч орм эзлжәхнь – төрскн теегин шин җирһл.

Тегəд чигн 1965-гч җилд Хальмг АССР-ин Деед Советин Зəрлгəр Калян Санҗд Хальмг АССР-ин улсин шүлгчин цол зүүгдлə. 1967-гч җилд «Тамара» болн «Өрүн маңһар» гидг поэмс үүдəснднь Хальмг АССР-ин О. И. Городовиковин нертə Государственн мөрəн лауреатын цол энүнд бас зүүлһгдсмн.

Калян Санҗ һуч һар хальмг, орс келəр барлгдсн дегтрмүдин түүрвəч, теднə зəрмснь: «Шүлгүд болн поэмс» (1959), «Цаһан нуурин көвəд» (очеркс, 1962), «Теегтəн нерəдсн частр» (шүлгүд, поэмс, 1977), «Дурн бəəхлə» (1965), «Өрүн маңһар» (поэм, 1966), «Суңһсн шүлгүд болн поэмс» (1968), «Дутг болҗасн күн» (1972).

Калян Санҗин бичсн тоотынь олн-əмтн йир урмдтаһар авч умшцхана.

1985-гч җилд хальмг улсин шүлгч Калян Санҗ, сəəни орнд төрсмн.

Калян Санҗ хальмг амн үгин зөөриг сəəнəр меддг бəəсмн. Эврə бийнь хальмг туулин кев-янзар бас тууль үүдəдг бəəсмн. Теднəс негнь «Аң-аһурсна кел меддг көвүн» гидг туулиг яһҗ эврəһəрн келҗ өгсиг авад хəлəй.

Аң-аһурсна кел меддг көвүн

Нег хаана нутгт нег байн бəəҗ. Тер байна мал-гернь дала, һазр-уснь мел баһдад йовдг. Байн эврəн бийнь элгн-садтаһан кедү сансарн бəəдг болв чигн, үрн-садн уга, тернь нег ик зовлң болҗ бəəҗ. Тегəд цагнь ирəд, тер байнаһас көвүн һардг болна. Тегəд көвүн һархла, не, йирдəн күүнə зөргт хорлх юмн дала. Нег үлү нойн улсин кишгт багтх улс һазр деер бас дала, – гиһəд, көвүн эк хойраг хортнас харсхар, чолуһар эвртə гидг гер бəрүлəд, эвртə гидг бу-селмтə харулчнр авч ирəд, гериг бүслəд, зогсаһад, иигəд бəəҗəсн цагт генткн салькн көдлшго һазрас

көдләд, шуурһн шууршго цагт шуурад, бодһн-бөрлг, теңгр-һазр хойр негдәд, сольҗ одсн бәәдл һарад, негнь деегшән һарад, негнь дорагшан орад, тиигәд цаг көдләд одна. Тегәд харҗасн әмтн цуһар үүдән секдг арһ уга, һартан бәрҗәсн бууһан бәрдг арһ уга, одакс урудад-урудад йовҗ, тер гериг давад һарад одна. Тер гер чолуһар бәрсн болв чигн, эрснь, сүүрнь көндрәд, нисәд йовад одна. Иигәд йовтл, генткн әвртә гидг чигн ик моһа ирәд, сүүлән хүрүләд, тер гериг сүүләрн хойра кеһәд хайчкад, көвүг авад йовад одна. Көвүн тер замд (туульд келгдҗәх мана хальмг келн өгтм, хальмг келән давулад келәд оркдг), тегәд, ода урднь күн үзҗ, одахн һарсн болв чигн, нег хонад, нег хөөһә арсн хучлһ күрлго, нег үкрин үсн хот боллго, хойр хонад, хойр иргин арсн хучлһ күрлго, хойр үсн хот боллго, һурв хонад, һурвн иргин арсн хучлһ күрлго, һурвн үкрин үсн хот боллго, дөрв хонад, дөрвн иргин арсн хучлһ күрлго, дөрвн үкрин үсн хот боллго, тав хонхлань, тавн иргин арсн хучлһ күрәд, тавн үкрин үсн теҗәл болад, өдр ирвәс, час ирвәс икәр өсч одсн көвүн бәәҗ. Көвүг авад йовҗ одсн хөөн эк-эцкнь арднь үлднә, альдаран одснь ә-чимән уга, үзг уга. Тегәд эк-эцкнь ууляд, унҗад, түргүр киисәд ууляд бәәҗ, маңнаннь арсан бәрн ууляд, гедргән киисәд уульн гиҗ гиҗгиннь арсан бәрн ууляд, тиигәд бәәв, тәвсн хөвәсн хама одхв гиһәд.

Көвүн йова-йовтл, генткн нег ик көдә һазрт нег ик нүкәр моһа орад күрәд ирнә. Көвүн энд-тендән хәләхлә, ик уурхад тәвн хойр көвүн сууна, цуһар күләтә, архлата юмн кевтә, цуһар тагчг сууна.

Генткн сер-сер салькн көдләд, бүр-бүр хур орад, һазр көндрәд, тер көвүд суусн уурха көндрәд, нисч одсн бәәдл һарад, иигҗ йовсн замд, тер хортн моһа, эк моһа деерән нег көвү суулһсн күрәд ирнә. Орад күрч ирәд, ялм моһа деер эркләд, «ай, һазрин әңгәс авч ирүв», гиһәд, одак тәвн хойр көвүнә негинь авад,

əмдəр иджəнə. Тиигəд ик ясинь амарн һарһад, баһ ясинь хамрарн һарһад, генткн нег чимгн хоолднь теегдлəд, хахад үкчəнə. Хахад үкхлəнь, сүүлəрнь дала чигн тоос хүрүлəд, тенд суусн əмтн үздг чигн арһ уга гиһəд, эм моһа үкҗəсн цагт одак эр моһа эм моһаһан эргəд, тиигəд гүүһəд, кесг зун ааль һарһад, довтлад-довтлад бəəнə. Мана көвүн хəлəжəһəд:

«Акад юмби? Эм маниг цуглулҗ авад идхəр ирсн бəəҗ. Болв чигн ода эн хахад үкчəнə. Энүнд тус күргхлə, яһдмби? – гиҗ санад, өсрҗ босад, һаран хоолднь шурһулад, ик ца бəəсн одак ясиг татад авад оркна. Моһа эдгҗəнə. Эдгəд, тер мана көвүнд ханлт өргҗəх чигн бəəдл һарна, толһаһан зəəлəд, сүүлəн көндəһəд эдгҗəсн цагт, эр моһань шурд гиһəд, һарад йовад одна. Эн удамб, шулумб, зөвəр болад орксн цагт дəкəд салькн көдлəд, дəкəд шуурһн шуурчах бəəдл һарад, дəкəд тоосн-тоорм бүргəд, генткн одак эр моһа орад күрч ирнə. Орад күрч ирəд, мана көвүнə өмн бийд нег бичкəхəн цаһан юм авч ирəд, тəвəд оркна. «Ода эннь юн болхмби?» – гиҗ мана көвүн санҗана. Тиигҗəһəд тер эр моһа толһаһарн заңһад бəəнə. «Ай, энүг авад ид», – гиҗəх бəəдлтəл эн гиһəд, мана көвүн «йир яһдг болвчн, əмд күн арһта гидг, үкл үүдн хоорнд бəəдг болвчн, үүнəс мөлтрəд һарх арһ бəəдг болвза?» – гиһəд, мана көвүн тер цаһан юмиг авад зальгад оркна. «Я-а, акад юмби! Тер моһан келсн үг медгдəд бəəнə». Моһа келҗəнə:

– Не, чи, көвүн, мини гергиг хахад үкҗəх цагт əм аврлач, тегəд би чамд ачинь кеҗ, негдвəр гихлə, əм орулҗанав. Би энүнəс һарһад тəвҗəнəв чамаг. Бидн эн келн-əмтнə дорас өсч йовх баһчудыг аш сүүлднь тедн дунд нег əвртə гидг баатр һарч, мадниг хорлх, мадниг дарх əмтн һарх гиһəд бидн цуглулҗ авад, идəд бəəдг билəвидн. Ода тедн дунд əм авлх, əмтнд цаһа санх улс бас бəəдг бəəҗ. Тегəд ач-тус кесн төлəдчн чамаг əмд тəвҗəнəв, негдвəр. Хойрдвар гихлə, ода үүнəс хооран əмтə юмн ду һарсн цагт, хорха,

меклә, хоорндан күүндвчн, аң-шовун хоорндан күүндвчн, ноха, һаха хоорндан күүндвчн, цугтаннь келинь чи меддг болвч. Чамаг урдаснь батлх нег керг бәәнә. Кемр күн чамаг эн әмтә юмна кел, хамг юмна келиг яһж меддвч гиж сурсн цагт, яһж медсән күүнд бичә кел. Кемр келәд орксн цагт, мел тер ормдан чи үкхич. Медвч? – Көвүн: – Медүв», – гиһәд, моһа келәр келәд оркна. Нә, медсн болхла, сән, күүнд бичә кел. Нә, йов!

Мана көвүн һарад йовна. Йова, йова йовж, нег хотна захд күрәд, хотнд ирәд, нег үкр саажасн күүкд улст туһлынь татж өгәд, арһс түүж йовсн берәдт арһсинь авч ирәд, соньн кевтә көвүн әмтнд тус болад, тиигәд йова йовж, улм өсәд, нег байна герт заргдад, бас таасгдад, аш сүүлднь тер байн нег му дааһан өгнә.

– Нә, чини ач күргсн, көдлсн көлснә мөңгнчн эн болтха гинә. Көвүн дааһан авад, ик өгсндиь көвүн хонад, баһ өгсндиь үдләд, хотн болһниг эргәд йовна.

Нег иигж йовж йовсн цагт эн нег байна хотнд ирәд хонжана, дааһан архлчкад, байн хө алсн, дотр чанжах, дала махн өлгәтә бәәнә. Мел иим цаг цагла байна хар ноха яңһшад, хуцад бәәнә. Юн гихлә, цаад бийднь чон. Чон ноха хойр керлдәд бәәдг чигн. Ноха гав-гав гиһәд.

– Мана ноха юунд хуцжана эн? Һарад хәләһич, – гиһәд ялчдан келхлә:

– Юмн уга, нег бара үзхләрн, иигәд айстан хуцад бәәдг.

Көвүн орж ирнә, мана көвүн нохан келсиг чиңнәд, медәд бәәнә: чи мана хотнд орхв гиж бичә санад бә, би чамаг хөөнә захд ортл, көөһәд һарһхв.

Көвүн чиңнә, чон күркләд бәәнә.

Гем уга, би өрүн күртл гетжәһәд, чамаг өрүн нөөрләчн харһулад, шар герлә үргләд одхлачн, чини хөөг көөһәд авад һархв.

Би чамд хөөһән өгхн угав, эн хонсн дааһ авхла авхч.

Э, теңгр цокв. Ноха эн мана дааһиг һазалад, харслго, чонд

өгәд оркн гиҗәнә гиһәд, көвүн босад, ус ун гиҗәһәд, нег көл мах уңһаһад оркна.

– Эй, тер һазрт унсн юм иддмби? Һарад нохад хаяд оркчк, – гиж эзн келсн бәәнә.

Мана көвүн, терүгинь гетҗәсн, тер махиг нохад хаяд оркхла, ноха идн бәәж келҗәнә.

– А, хонх көвүн намаг нег көл махар тоов, би чамд хонх көвүнә дааһ чигн өгшгов, – гинә.

Тегәд ора болв, орндан орад әмтн унтна. Генткн сө әмтн босад шуугна: «На, ца, яһв? Хөн хотнас һарч одж, чон авч одж кевтә», – болад, хөд хәәлдәд һарна.

Тегәд хөд хәәж, хәәж, мана көвүн дааһан унад, тер чон хамаран һарч одсн аюһинь көвүн меддг. Тегәд нег хотхрт күрәд ирнә. Хотхрт чон нег хөөг ээрәд бәәнә. Хөн болһна күзүнәс шүүрч авад, күзүһинь хазад-хазад хайж йовсн цагла, көвүн чоныг көөһәд, хөөг тууһад авад ирнә. Шуугад аашхла, нег ик чигн сүүлтә хурһн метр-метр гиһәд ард үлдәд йовна. Хөн мәәлж йовна.

«А, эк хөн юн гиҗәдг болхв?» – гиһәд, көвүн чиңнә.

Хөн келнә:

– Ә-ә, хурһн, хәәмнь, хурһн, хәәмнь, нааран үкс гиж йович. Цаачн чон гидг юмн бәәнә. Тер чон чамаг идчкх, – гинә.

Тегәд өмнәснь хурһн мәәлж йовна, экдән келнә:

– Э, яһлав, ээж, ээж, эн байнанчн кишгнь цуһар мини сүүлд бәәнәл. Тегәд тиим күнд юм би яһж дааж таниг дахж гүүхви? – гиж йовна.

Мана көвүн санад оркна:

– Кемр байн нанд шаң өгхәр седсн цагт, эн хурһ авлһтха, кишгнь энд бәәдг чигн. Тегәд көвүн хөөдән авч ирнә. Байн келҗәнә:

– Нә, көвүн, ода манд нөкд болсн, мана хөд олж авсн, чонд идүллго, цугтнь таралго, ик ачта-туста көвүн, хөөнәс шүүһәд, авнав гисән ав.

– Тиигхлә, би эн хурһ авнав.

– Нә, ав, – гинә.

Сүүлднь байна кишг бәәсн хурһиг авад, тергнә төгәһәс уяд оркхла, хар ноха гүүж ирәд, хас гиһәд, хөөнә сүүләс нег ик ноос таслад авад оркна. Тер ноха тер кишгнь таслад авад йовж одна.

– Нә, яһлав, – гиж эн санҗана.

– А, эн хурһн керго, хурһнла оралдж болшго, хар нохаһитн авнав, – гинә.

– Нә, ав, – гинә.

Хар нохаг бәрәд авад оркна. Тенд хуучн ишкә кевтсн, хар ноха терүнә хажуһар йовж йовад, нег көлән өргәд, сәәрәд оркна.

Эн кишг тиигәрән, тер ишкәд шиңгрж одна.

– Нә, яһлав, ноха көтлж йовхшив. Нег бәрүл кех эн ишкә кергтә гиһәд, ишкәг эвкәд авад оркхла, нег эмгн гүүж ирәд, нә, би бәрүл кенәв, – гиһәд, ишкәһәс утлад авад оркна.

Мана көвүн тиигәд санна: «Я-а, акад юмби, кезәнә келдг биләлә мана көгшдүд, күүнә кишг авч болдмн биш гиһәд, күүнә кишгт күртж болхас биш, күүнә кишг күн авч болдмн биш гиж келдг билә. Тегәд ода юмн болҗадго. Нә, нанд юмн керго», – гиһәд, көвүн дааһан унж авад, һарад йовна».

Тегәд түүнәсн көвүн йовж йовад, нег хотнд ирәд, бәәһәд, нег буйн хөвтә юмн харһад, нег баахн күүкнд әрк зөөһәд, гер-мал болна. Иигәд орксн цагт зул болна. Тер зул өргәд орксн, зулын тосар зулын цөгц дүүрң. Зулын һолнь шачана.

Орндан орад, әмтн ә-чимәнь уурад, унтх цаг болад, амрлһан авчах цагт хойр хулһн ирәд:

– Хәлә, дала тосн бәәнә, энүнәс цадтлан идж авхла, манд ик гидг олз болх, – гиһәд күүнджәх хойр хулһна күүндвриг мана көвүн – эмтә юмн болһна кел меддг күн, оньган өгәд соңсчахла, эр хулһнь эм хулһндан келҗәнә:

– Чи мини сүүләс бәрҗә, би зулын цөгцин амнд хойр көлән тәвәд, өкәһәд идсүв. Тегәд селәд идцхәй.

Эм хулһн эр хулһна сүүләс зууһад татад, терүнь идәд цадчкхла:

– Нә, мини селгән – хотан эдлнәв, – гиһәд, эм хулһн тер кевәрн өмнк хойр көлән зулын цөгцин амнд тәвәд, өкәҗәһәд келҗәнә:

– Чи, цадтлан тос идчксн домбр, кекрәд, сүүлим алдад орквзгоч, би тиигхлә хоңшарарн һал дотр орад одх биший.

– Уга, – гиһәд, эр хулһнь сүүләснь авад бәрҗәһәд, кекрхләг, бәрҗәсн эм хулһна сүүлинь алдад оркна. Йир теңгр-һазр, тернь чишкәд, хамрнь одак шатчасн зулын һалд шатад одсн, сахл-амнь хуухрад, әрә гиҗ зулын цөгцәс алдрҗ һарад, келҗ йовна:

– Кишго юмн, би чамд келә бәәлүв, болһа гиһәд. Эднә дууһинь соңсснн мана көвүн суг гиһәд инәһәд оркна.

Гергнь тиигхләнь, келҗәнә:

– Чи яһад инәвч?

– Ай, айстан тиигәд инәвүвл, – гинә.

– Уга, айстан биш. Хальмг үлгүр: «Инәсиг – сур, уульсиг – сурһ» гидг, – гергн күч өгхш. «Уга, келҗ ас, – гиһәд, өр цәәтл әэрәд оркна, – яһад инәсән келҗ ас, чи намаг наад бәрәд, чи намар зог кесн болхч».

– Я-а, яһлав, теңгр-һазр, келсн угав, йирдән толһадм инәдтә юмн орад, инәвүв, – гинә.

Нам ода тер гергнә чигн зөв, эндр өдр авад хәләхлә, учрнь юундв гихлә, генткн ора, сө эмтн орндан орад кевтсн, цуһар нөөртән орҗ одсн цагт, генткн ә уга кевтсн залу «суг» гиһәд инәхлә, ода яһад гиҗ сурх кергтә болхгов. Эн хамгиг авад хәләхлә, гергнә зөв гиҗ эндр өдр келх кергтә. Болв гергн тиигәд нег зәәтсндән хоңшарарнь цокад бәәв чигн хооран һардго, хормаһаснь татад бәәв чигн хәрү хәләдго күн бәәҗ.

– Нә, ода келҗ ас, – гиһәд бәәнә.

Тиигәд ода мана көвүн арһ уга.

– Ода энчн келәд өгчкх биләв, зуг келҗ болшго. Эн күмн-эмтин

кел яһҗ дасч авсан келхлә, тер келснәннь дару үкхич гиҗ намаг эн кел дасхсн күн келлә, ода тегәд яһҗахмбч, чи нама үкүлхәр седҗәхмбч, аль әмд бәәлһхәр седҗәнч, гиввчн болсн уга.

– Яһлав, чи наад бәрәд инәсн болхч, йирдән нань инәдг учр уга билә чамд, – гиһәд гергнь зоһсч өгчәхш.

Өдрин дуусн иигәд көдлмштән авлгдад, одакан мартсн болвзго гинә, аяртнь орндан орад кевтхлә, гергн бас күч өгхш.

Нә, тиигәд долан хонгин дуусн көвүг ээрәд оркхла, көвүн санҗана:

«Я-а, ээн зальг! Ода ирҗ иигҗ әмд уга болхит, тер хортн хо һалзн моһа тер бичкн цаһан юман ирн өгәд, кел меддг болһчкад, келсн биший тер көвүнд:

– Чи эмтә юмна кел медсән күүнд бичә кел, келсн ормдан үкхмч! – гиһәд, урдаснь тер көвүнә аминь авчксн, тегәд ода үкхәр седдг күн йирин уга, үлгүр, тедү мет тер көвүн чигн үклән йир хәәҗәхш, болв ода чигн баатр хату, хойрдвар гихлә, күүкд күүнә келн ода амр өгчәхш.

Нә, тиигәд долан, ут долан сө гергнәсн ээрүлчкәд, мана көвүн нә, ода үкнәв гиҗ санад һарад йовна эн, һарад йовхларн, хамаран йовҗ йовна тиигәд? Адундан оч йовна. Җил болһнд унһлад, унһнь хойр-һурвн җил болҗ йовад унһлад, бүкл ажрһ адун болҗ одсн, алг адун. Алг адута көвүн тегәд ода санҗана: тер алг адундан күрәд, көгшн алгч унһан көтлҗ ирәд, алад, махинь чанҗ идәд, тер кел дассан гергндән келәд, үкнәв, ода иим нег күчр юмн болҗана эн.

Тер кевтән цандгин уснд дурта, тер җирһлиг эклсн бидн хойрулн үкнәвидн, тиигәд хойрулн үкнәвидн хамдан, – гиҗ көвүн санҗ йовна. Тиигәд адундан орад, арһмҗан суһлҗ авад, һазаһаснь көгшн алгчндан хаяд, көтләд, һарна. Көтләд һархла, ардаснь дөнҗнмүднь дахад гүүнә, бәәснь дахад гүүнә, дааһнь дахад гүүнә, бичкн, эн җил һарсн унһнь дахад гүүҗ йовна эн, экән дахад. Тегәд унһн ард үлдәд, ахнртаһан, эгчнртәһән ард

үлдчкәд, гүүһәд-гүүһәд күрч ирчкәд, мөрән көтлҗ йовсн эзнә өмн бийәрнь гүүһәд:

– Ээҗ, ээҗ, чамаг эн эзн ю хәәҗ көтлҗ йовхмби? Кезәнәһә көдлмшәс чи сулдлч, ода яахар йовхмби? – гиҗ унһн инцхәҗ йовна.

Тиигхләнь көгшн алгч иим хәрү өгчәнә:

– Э-э, хәәмнь, энчн бидн жирһлән хойрулн эклләвидн. Ода тер гергнь, амнь сунсн күүкд күн, амралго бәәһәд бәәхлә, ода эн юмна нуувч хамгиг медсн, келн хамгиг медсн, дассн учрар келҗ болшго болв чигн, күүнд келсн цагтан тер ормдан үкх, тегәд ода яһв, кегв, цаарандань тесч бәәҗ болшго, тегәд намаг алад, хойрурн хамдан үкхәр иигәд йовҗ йовнавидн. Тиигхлә дәкәд нег эргәд гүүһәд:

– И-ха-ха, – гиһәд инцхәһәд, келҗ йовна, – ээҗ, ээҗ, энчн ямаран күмб, ода чамаг адундан хәрү тәвчкәд, гүүлгәд хәрәд, гертән өөрдҗ ирәд, гергән:

«Наар, наар, келүлҗ авхар бәәсн үгән келүлҗ авнч?» – гихләнь, «Авнав», – гиһәд, гергнь гүүһәд һарад ирх. «Мә, авна гидг эн, мә, авна гидг эн!» – гиһәд, ут шилврәрн гертнь орулл-го, гергиг һурв-дөрв эргүләд көөһәд оркхла, «ой, керго, төрүц керго, хөөннь чамаг ээрхшүв», – гиһәд гергнь келх. Тиигәд, тер хуурх бәәҗл, – гиҗ унһн инцхәҗ йовна.

Тиигхлә, мана көвүн санҗ йовна: «Я-а, йир эн олдх юмн эн, ой, ода мал-адусн болвчн, дорас өсснь урд һарснасн өөдән һарад йовдг юмн. Хальмгин үлгүр: «Өмн һарсн чикнәс хөөн һарсн өвр урһна», – гиһәд, өвр утлм чикнәсн, үлгүр теду мет, мини эс медсиг, эн көгшн ээҗ алгчн эс медсиг, өцклдүр һарсн унһн келҗ өгч йовна, – гиһәд зөвтнь багтад, алгчна арһмҗинь суһлҗ авад, адундань тәвчкәд, мана көвүн гүүлгәд аашна.

Гүүлгәд йовна, гүүлгәд йовҗ, уурнь халад, бийнь ууртан бүтҗ йовсн, седклнь талваһад, өөрдҗ ирҗ йовад, хәәкрҗ йовна:

– Эй, кукн, одак келүлҗ авхар бәәсн үгән келүлҗ авнч? – гихлә:

– Ой, авнав, авнав, – гиһәд, гергнь тосад, һарад ирнә.

– Нә, авна гидг, – нег ут, нәәмәр гүрсн шилврәрн шилвәрнь оражаһад, гергиг һурв эргүләд оркхла, гергнь келҗәнә:

– Я-а, яһлав. Терүгичн би кезәнә мартчклав. Чини ода болшго гисн юмичн болһхар седҗәхшүв, – гиһәд, гергн хәрү бийән татҗ авад, геглзәд бәәнә.

– Не, гем уга. Тиигәд мана тууль төгсн гиҗ йовна.

Тегәд терүнәс авн хойрулн негнь болх гисән болһад, тиигҗ зовлң үзүллго, әәрлго, хоолынь авхуллго, мөшклго, хойрулн сәәхн, седкл тарһн, нег-негнәнь эвт багтсн, эңкр хойр садн болад, амрад амсн-үмсн җирһәд бәәнә.

Ахр толь.

Алгч – пегая, пестрая (о масти самок животных);
арһмҗ – аркан, лассо;
хучлһ – покрывало, пеленка;
цадтлан идх – наесться досыта;
цандг – лужа.

Сурврмуд.

1. Кенә гер-бүлд көвүн төрнә? Яһҗ өснә?
2. Көвүн ю кеснднь моһа аң-аһурсна кел меддг билг өгнә?
3. Күүнә кишг көвүн авч чадву?
4. Гергнь көвүг яһҗ зовав? Кен сән селвг көвүнд өгв?

Даалһврмуд.

1. Толин көдлмш кетн, шин үгмүд тодлтн.
2. Айслулҗ нүүрәр умштн.
3. Зура тогтатн.

ЭЛЬДШӘ ЭРДНЬ

(1959)

Эльдшә Эрднь – Хальмг Таңһчин улсин шүлгч, Советск Союзин Герой Делгә Эрднин нертә мөрән лауреат, Хальмг Таңһчин бичәчнрин ниицәнә ахлач, «Улан Зала» гидг келн-әмтнә мөрән лауреат, Хальмг Таңһчин сойлын ачта көдләч.

Эльдшә Эрднь Яшкуль селәнд 1959-гч җилин киитн намрин харңһу нег өрүһәр төрж һарв. 1977-гч җилд Яшкуль селәнә дундын школыг төгсәснә хөөн, көвүн Хальмг университетин төрскн келнә әңгд сурч, уул хальмг келнә, урн үгин үүдәврмүдин нәрн тоотла таньлдж, учр-утхинь, ончрлтынь шинҗлв.

Олн-әмтнд нернь темдгтә номт болн бичәч Анатолий Шалхакович Кичиков тер җилмүдт төрскн келндән сүзгән тусхасн оютнрин төлә «Һорьк» гидг нертә урн үгин кружок бүрдәсмн. Эн урн үгин кружокд орҗасн оютнр хальмг бичәчнрин шүлгүдлә таньлдсн деерән, теднә идәһинь, учр-утхинь цәәлһж, орчулж, кев-янзлань, нуувчлань таньлдж, нәрн шалһлт, шинҗлт кеж бәәсмн.

Ик сурһуль авчасн цагтан, аһу ик медрлтә, мергҗлттә багшнрин лекцс соңссн деерән, Эльдшә Эрдәнь Хальмг Таңһчд болн Әрәсәд нернь туурсн Калян Санҗин, Эрнҗәнә Константинә, Көглтин Даван, Инҗин Лиҗин үүдәврмүдәр икәр шилтж, эднәс үлгүр авч, эднә шүлгүдәр өврмж кеж бәәсмн. Ах үйин бичәчнрин үүдәврмүдлә таньлдлһн ик тусан күргснь мөн.

1978-гч җилд «Һорьк» кружокд медрлән өөдлүлҗ бәәсн оютнрт өргмжтәһәр, билгтәһәр умшлһна кичәлиг шүлгч Буджала Егор заасн санҗ. Тегәд эн оютнрт дурта шүлгән чееҗәр дасад, өргмжтәһәр келҗ өгх даалһвр өгнә. Дарук кичәлд Егор Андреевич Эльдшә Эрдниг шүлгән умшхинь сурна. Тиигәд таньлдсна хөөн Буджала Егор баахн шүлгчин үүдәврмүд умшад, шинҗлҗ хәләһәд, ик зууһинь хусад, зәрминь чиклҗ ясад, дуту-дундынь зааһад, нөкд болад, йөрәлин үг бичәд, «Хальмг үнн» гидг газетд 1978-гч җилд түрүн болҗ шүлгүдинь барлсмн. 1982-гч җилд Эльдшә Эрднь ик сурһулян ончта сәәнәр төгсәһәд, Цаһан Усна школд хальмг келнә болн урн үгин багш болҗ көдлнә. Терүнә хөөн Яшкульск района бичкдүдин зурачин школд багшлна. Багшар көдлн бәәҗ, Эрднь шүлгүд бичнә.

1985-гч җилд Эльдшә Эрднь «Теегин герл» седкүлд ирҗ көдлв. Тиигхд эн седкүлд хальмг әңгин һардач Лиҗ Очирович Инджиев көдлҗәсн бәәҗ. Эльдшә Эрднь нертә бичәчин өөр көдләд, терүнә келсинь, заасинь тодлад, бичсн тоотыг яһҗ чиклҗ ясдгинь хәләҗ медәд авснь энүнд өсхдн ик олзта болв. Инҗин Лиҗин һарар цуг хальмг бичәчнрин үүдәврмүд давҗ һарсмн. Иим ик дамшлтта болн медрлтә күүнә өөр көдлснь ик туста болсмн. Инҗин Лиҗ ачта амрлһнд һарсн цагт шүлгләни әңгиг Эльдшә Эрднь толһалсмн. Хальмг олн-әмтнә бичәч Тачин Анҗа, бичәчнр Буурла Николай, Пүрвән Валерий шүлгчин литературин хаалһд төлҗлһнд дөңгән күргцхәв. Хальмг олн-әмтнә шүлгч, нер туурсн бичәч Көглтин Дава «Теегин герл» седкүлд орҗ көдл гисн селвг өгәд, хаалһинь зааһад, нөкд болад, даңгин хәләдг бәәсмн. «Күн дөңгәр, шовун далвагар» гидгәр олн бичәчнрин дөңгәр Эльдшә Эрднин билгнь җил ирвәс төлҗәд, күч авад, өөдм тал нисдг болад бәәв. «Мини хавр» гидг шүлгүдин хураңһунь Советск Союзин Герой Делгә Эрднин нертә хальмгин баһчудын мөрәһәр ачлгдв. Җил ирвәс шүлгчин харцнь

хурцгдад, билгнь батрад, үүдәврмүдин учр-утхнь гүүнрәд, чинврнь чаңһрад йовна. Эльдшә Эрднин урн билгләнд һоллгч орм эзлдгнь – шүлглән мөн. Шүлгч хурц хәләцәрн әмдрлин һол йовдлыг, күүнә хөв-кишгин бәәдлиг, теегин хүврлтиг болн нань чигн олн седв-төриг ширтҗ судлад, шинҗләд, урн зокъялмудтан босхч үзүлнә. Теегин үрн болсндан шүлгч хальмг теегиг магтҗ үзүлнә, теегәрн бахтна, теегәрн омглна.

* * *

Эврә байн келән,
Энкр төрскн авъясан
Тевчхәр эс седснлә,
Төрскн улсин тууҗиг
Тодлх седвәр угала,
Тенд-энд харһхларн:
«Хальмгас энүнд үлдснь –
Хоосн хар нүдн,
Хәәмнь», – гиҗ,
Хавтаҗ би ичнәв.

Сурврмуд.

1. Юунас бичәч ичнә? Шүлгәс хәрүһинь олҗ авад умштн.
2. Юнгад «хальмгас энүнд үлдснь – хоосн хар нүдн» – гиҗ бичәч товчлҗ бичнә?
3. Хальмг келнә тускар ямаран шүлгүд меднәт? Кен бичсинь келтн.

Хавр

Халун нарни күчәр
Хурсн часн хәәлв.
Теегин судцн болмар
Тарлдҗ, һорькс хурлзв.

Хавр, хавр, хавр –
Хамг әмтнә байр.
Ээлтә мини эңкр
Экин маңна тиньгр.

Дәкнәс орчлң хүврәд,
Даралдҗ, хувцан сольв.
Төрскн һазрм сәәхрәд,
Түрүн цецгүдәр хучгдв.

Хавр, хавр, хаврм!
Хоорндан садмуд шимлднә…
Хәәртә иньгән санҗ,
Халун зүркм күгдлнә.

Сурврмуд.

1. Ямаран үгмүдәр бичәч хаврт дуртаһан үзүлнә?
2. Таднд хавр таасгдну? Хаврин һурвн сар келтн.

Аавин һанз

Аавин модн һанз
Харлад өнчрсн кевтнә.
Амндан зууһад эңкрәр
Хадһлдг эзнь уга…

Аавм шавр гертән
Бийим тосдг билә.
Айта цәәһән кеж,
Байсаҗ тоодг билә.

Һанздан адһм угаһар
Һал орулҗ нердмн.
Нигт ута бүргүлчкәд,
Нанур бүләнәр хәләдмн.

Аавм бийим эңкрләд,
Толһаһим илдг билә.
– Ачм, соңслчн, – гиһәд,
Тууль келдг билә.

Соньн сәәхн тууль
Соңсхдан дурта biләв.
Бүлән һанзинь илҗ,
Би нааддг биләв…

Һашун ута бүргүлдг
Мөнгн цокурта һанз
Һанцхн эзндән биш –
Маднд эңкр билә.

Һанзнь хәр һазрт
Һарлцсн теегинь санулла.
Догшн Сиврин киитнд
Дула аавдм хадһлулла.

Аавм байрта цагт
Һанздан тәмк нердм.
Һундлынь утанд хүврәдг
Һанздан эңкр болдм.

Аавин модн һанз
Амрчах дүртә кевтнә.
Эзнәнь туск санвр
Эн батар хадһлна.

Ахр толь.

Ач – внук по сыну, племянник по брату;
һанз – курительная трубка;
һорьк – ручей;
һундл – печаль, грусть, тоска;
ичх – стыдиться;
санвр – размышление;
тәмк нерх – набить трубку табаком;
шимлдх – шептаться.

Сурврмуд.

1. Бичәч шүлгтән юуна тускар бичҗ? Һанзнь кенә бәәҗ?
2. Аавдан бичәч дурта бәәҗий? Ямаран үгмүдәр дуран үзүлнә?

Даалһврмуд.

1. Аавиннь тускар келҗ өгтн.
2. Шүлг чееҗәр дастн.

КЛАССИН ХӨӨН УМШХ ҮҮДӘВРМҮД

Чикнә дүңгә көвүн

(Тууль)

Чикнә дүңгә көвүн эк-эцк хойрта, нег харгч иңгтә. Харгч иңгән унад, кииц авхар одна. Киицән ачад бәәҗәтлнь деерәснь хур орад, хурт хорһдад, темәнәннь өмн сууна. Деернь нег хамхул киисч ирәд, көвүг немрлнә. Темән авад өмкхләрн, хамхулта хамднь идчкҗ. Темәнәннь геснд орҗ авчкад, чикнә дүңгә көвүн сууна. Харгч иңгн герүрн һарад йовна. Герин һаза ирнә. Эк-эцк хойрнь киицән буулһҗ авад, көвүһән хәәхлә, көвүнь олдхш. Тегәд көвүн яһсн болхв гиһәд, темәһән негҗәд, арһсан негҗәд, олдҗ эс өгхләнь, темәһән ална. Темәһән алад, геснгүзәһәрн хәәнә – олдхш. Темәнәннь һолһаһинь авч одад кеер хайчкҗ. Тенд хол һазрт орҗ оч. Тиигәд тер көвүн тер кевәрн һаза бәәтлнь, һолһаг хот эргҗ йовсн чон авад идчкҗ. Чоныг идхлә, чонын гесн дотр орҗ оч. Чон һарад йовна, хот эргәд, хотнд хөөнүр орн гихлә: «На чон, ца чон», – гиһәд гесн дотрнь хәәкрәд, хот идүлхш. Тиигәд йовтл чон гидг юмн элкнь харлад, харһнхдан күрәд ирхләнь, нег амха шүдтә арат харһна. «Чон, чон, мууха му бәәдл һарсмч. Яһвч?» – гинә.

– Йир амтн уга. Иигәд нег йовҗ йовад иим һазрас – иим хот идләв түүнәс хоорнданднь хөөнд орад, хотнд орн гихлә: «На чон, ца чон», – гиһәд гесн дотрм хәәкрәд юмнд күргхш, гиҗәнә.

– Не сән, тиигхлә чи үүнәсн һарад йовн, хужрт од. Хужрин һашун уснас уучкад, толһаһас дорагшан гүүһәд, деегшән гүүһәд бә, – гиҗ арат селвг өгнә. Тиигәд тер кевәрн чон одна, хужрин һашун ус ууһад хурдлад гүүҗәтлнь элкнь көдлнә. Аштнь чикнә дүңгә көвүн һарад йовҗ одна.

Тиигәд йовҗ йовтлнь генткн хадмудтан оч йовсн күргн харһна, хаалһ деернь сәәхн гидг бүлү кевтнә. Бүлүг авад хавтхлчкад, хойр күргн эгч дү хойрдад, келсн хадмудтан ирәд бууна. Хот-хоолан ууһад, тегәд токарсн цагт хө алх болна. Хө алх болад герин эзн бүлү хәәхлә, утх бүлүддг бүлү уга болна. Бүлү эс олдхла «Ой, һаза нег һәәһә гидг бүлү бәәнә», – гиҗ хойр күргн келнә. Олҗ авлавидн. Тер бүлү авч ирәд өгнә. Тер бүлү авч ирәд өгхлә, бүлү утх хойр наалдҗ одна, һарчахн уга. Тиигәд чикнә дүңгә көвүг одак утхтаһинь авад завд тәвчкнә. Сө одакс хот-хоолан ууһад унтна. Хойр күргн һалын барун бийәр, хойр күүкнә орна өмн бийәр эмгн өвгн хойр орн деерән. Әмтн унтхла, одак көвүн утхан авад, хөөнәснь нег хө алад, гүзәтә сүүринь күргнә дор асхад, одак хөөнә хурһиг хойр күүкнә өврт чикчкәд, семҗәрнь өвгн эмгн хойриг бүркчкнә. Өр цәәнә, хойр күргн бийән хәләнә – баасн. Чини сүүр, мини сүүр, боллдна. Теднә ду соңсад, хойр күүкн серәд хәләхлә – хойр күүнә хоорнд – хурһн. «Чи хурһлвч, би хурһлв», – болад хойр күүкн керлднә. Эднә ду соңсcн эмгн өвгн хойр серчкәд көндрхләнь, царцҗ одсн бүркәтә семҗән татлдад: «Чи көнжл шуулҗанач, би көнжл шуулҗанав», – гиһәд өглднә эдн. Тиигәд өглдә бәәтлнь, одак чикнә дүңгә көвүн завгтан инәһә-инәһә бәәһәд, һолһань тасрад, бийнь үкж одв.

Моhа-көвүн

(Тууль)

Кезәнә нег цагт эмгн өвгн хойр hанцхн хар цоохр бүрүтә бәәж. Шарлҗ хадад түлдг бәәж. Нег дәкҗ шарлҗ хадад, авч ирәд, барун бийдән орулад оркчкна. Тер шарлҗн заагт нег моhа irж. Тер моhа нег хонад, термин нег үдәрт күрнә. Хойр хонад, термин хойр үдәрт күрнә. Һурв хонад, термин һурвн үдәрт күрнә:

– Не, аав ээҗ хойр, хаанд худ болый гиҗ келтн, – гинә.

– Не, ода яахв би, – гиhәд, хар бүрүhән хазарлҗ унад, өвгн хаанаhур одна.

Хаана герин үүднд ирәд, хар бүрүhән көндлң зогсаhад:

– Хан ах, худ болый, – гив.

– Ай, эн юн күмби? Бәрҗ авад, дундаhурнь шуулад, хар бүрүднь теңнәд тәвтн, – гив.

Хаана зокалар болад, хойр әңглҗ шуулад, хар бүрүднь теңнәд тәвчкв. Хар бүрү герән темцәд, күрәд ирнә. Эмгн hарад ирчкәд, өмәрән киисәд – өвдгән авад, хооран киисәд – тәкмән авад, ууляд орҗ ирнә:

– Юунд уульвт? – гиҗ моhа сурв.

– Өвгим шуулад, хар бүрүднь теңнәд тәвчкҗ, – гинә.

– Нааран орулад эвтнь тәвәд оркт. Та бийтн hарад, hазаhур йовҗатн, – гив.

Эмгн өвгән герт орулад, эв-эвтнь тәвәд, hаза hарад бәәв. Моhа деегүрнь хойр hацадҗ hарад оркхла, өвгн босад бәәв. Маңhдур өдртнь дәкәд өвгиг илгәв. Өвгн дәкәд одв. Хаана герин үүднд хар цоохр бүрүhән көндлң зогсаhад:

– Хан ах, худ болый, – гив.

«Эн күн негтә күн кевтә», – гиҗ санад:

– Наар, бу, – гив. Өвгн буув. – Юн күмч? – гив.

– Отгасн тесркән бәәдг эмгн өвгн хойр биләвидн, – гиҗ өвгн

келв. – Эмгн шарлҗ хадҗ авч ирлә, гертән орулсн – терүнднь нег моһа ирсн бәәҗ. Тер моһа нег хонад – нег термин үдәрт күрәд, хойр хонад – хойр термин үдәрт күрәд, һурв хонад – термин һурвдгч үдәрт күрәд, намаг хаанла оч худ болтн гиһәд илгәснд ирләв, – гив.

– Өцклдүр өдр чамаг алад тәвчкләвидн, яһад әмдрвч?

– Намаг моһа әмдрүлв.

– Не, худ болый. Мини герин үүднәс эврәннь герин үүдн күртл алтар тагт тәв. Хойр талаһурнь мөртә күн хавлад идм, йовһн күн дүүләд идм зер-земш урһа. Эврәннь герин үүднд оһтрһуд күрм улас урһа. Мини герин үүднд оһтрһуд күрм улас урһа, – гив. Өвгн уульсн-дуулсн хәрҗ ирв.

– Юмби? – гинә.

– Мини герин үүднәс эврәннь герин үүдн күртл алтар тагт-тәв. Хойр талаһурнь мөртә күн хавлҗ идм, йовһн күн дүүлҗ идм зер-земш урһа. Эврәннь герин үүднд оһтрһуд күрм улас урһа. Мини герин үүднд оһтрһуд күрм улас урһа. Тегәд худ болый, – гив.

– Не, тертн сән. Ээҗ, та нег үүрг шарлҗ авч иртн. Аав, та нег уут улан шавр авч иртн, – гив.

Өвгн эмгн хойр келсн тоотынь авч ирцхәв.

– Хаана герин үүднәс авн эврәннь герин үүднд күртл хойр талан цацад иртн, – гиҗ аавдан келв. – Ээҗ, та шарлҗна өндр болдгаснь уласн болтха гиһәд, хаана герин үүднд хатхн, нег өндрәснь эврәннь герин үүднд хатхн. Үлдсн шарлҗинь хайсн шоран хәврһәрнь хатхн, – гив.

Эмгн өвгн хойр келсинь күцәв. Маңһдур өрүнднь хәләхлә, хаана герин үүдн күртл хәләҗ болшго гилвксн алтн тагт болҗ. Хойр талаһурнь мөртә күн хавлҗ идм, йовһн күн дүүлҗ цаглшго ик темсн урһсн бәәҗ. Тер кевтән хар бүрүдән хүрмән ачҗ һарад, алтн тагтар одв.

– Эн һурвн күүкнәс алькинь авнач? – гиҗ хан моһад келв.

– Кен бийдән дуртаһинь авнав, – гив.

Хан һурвн күүкиг дуринь сурв. Ик күүкнь.

– Я, тәтә, моһад күн оддмби? – гив.

– Я, тәтә, моһад күн оддмби? – гиҗ дундк күүкнь келв.

– Би однав, – гиҗ дүнь, әмтин бичкнь келв.

Эмгн өвгн хойр хар бүрүдән хаана отхн хар күүкиг унулад, хар бүрүһән хазараснь көтләд һарв. Хар гертән күрәд ирхлә, хәврһднь ооср-бүч уга ора цаһан өргә бәәҗ. Авч ирәд, эмгн өвгн хойр ооср-бүч уга ора цаһан өргәд орулад оркдг болна. Маңһдур өдртнь моһа хүвлһәһән гергндән дүрүләд, хурмустан теңгрин күүкдлә нааднав гиһәд, хун хүвлһән авад, хун болад, һаң-һуң гиһәд нисәд йовад одна.

– Әмән алн гихлә, эн хүвлһиг өг, эс гиҗ күүнд бичә өг, – гив. Арднь хойр хадм эгчнь ирәд:

– Залуннь хүвлһиг ас, эс гиҗ чамаг алнавидн, – гив.

– Нанд уга, – гив.

– Шулун ас, – гиһәд, хулсар һал түләд, элкәрнь шарв.

– Эн бәәнә, – гиһәд, барун шиврлгиннь гүрә заагас моһан хальс өгнә. Авад, «ю, тәтә» гиһәд шатҗасн һалур хаяд оркв. Хаяд оркхлань, шурд гиһәд шатад, моһан цогцин дүңгтә утан пурд гиһәд, өркәр һарад одв.

Хойр эгчнь хәрәд одв. Күүкн өркәр хәләҗәхләнь:

– Менд бә, – гиһәд шар толһата хун нисәд йовҗ одв. Өркәр алтн билцгән хайҗ өгв. Хайҗ өгчкәд: – Нама гиҗ, бичә хәлә, – гив. – Би теңгр һазр хойрин шавшлһнд оч бәәх күмб, – гив. Күүкн тегәд шугшад ууляд, алд делм төмр тайг келгүлҗ авад, төмр хойр сөөкә келгүлҗ авад, гүүһәд һарв. Төмр тө болтлнь гүүһәд, төмр сөөкәһән элтлнь гүүһәд, ик теңгр һазр хойрин хоорнд күрәд ирв. Ора деерән ор һанцхн цоорхата чолун бәәшң бәәҗ. Эргәд мөргәд орхан хәәв. Үүдн уга болад бәәв. Нег нисч йовсн улан хоңшарта хорд гидг шовун келв:

– Хамаһас йовлач, кенәвч? – гив.

Бер күргнәннь тускар келв. – Не, эн бәәшң һурв эргәд, һурв мөргәд, барун ээмәрнь давшад һар. Ора деернь ор һанцхн цоорха бәәдмн. Тер цоорхаһар орад, барун бийдк орн дор орад кевт. Күргнчн ирәд, чивһстә ятхан цокх, – гив. – Хамг һазрин шовун хамг тер нүкн деер биилх. Тегәд цәәһән ууһад, барун бийдк орн деер унтх. Унтхлань, босад тевр. Кемрҗән алдад оркхлаг, хөөннь бәрҗ авч чадхн угач. Чи терүнәсн һардг арһ уга болад бәәхч, – гив.

Не, түүнәсн һурв эргәд, һурв мөргәд, барун ээмәрнь давшад орв. Орад, барун бийдк орна көл дор кевтв. Күргнь хун болҗ ирәд, нүкәрн орҗ ирәд: – Пуф, юуна үнр һарчахмби, – гиһәд, нәәмн чивһстә ятхан авад цокв. Хамг делкән шовун цуглрад биилв. Түүнәсн цәәһән зооглад, барун бийдк орн деерән һарад кевтв. Терүндән дуг тусад унтад одв. Унтад одхлань, цеб босад теврв. Теврәд тәвлго бәрв.

– Юн күмч? – гив.

– Я, хәәмнь минь, намаг альк һазрас ирв гиҗ медвт, – гиһәд харһцад киисәд одв. Терүндннь үүд-түүд күргдго үүлн цаһан эмиг түркәд, эдгәһәд оркв.

Тедн хоюрн бәәһәд, өдр-сө медлго һурвн җил болад оркв. Нег көвүн һарв.

– Уульҗ бәәдг болвзач, һарч һазр хәләй, – гив. Һарад, һазр хәлән гихлә, хаана герин барун бийд ора деерән ор һанцхн цоорхата бәәшң бәәҗ. – Мана аавин өөр ирчкҗ кевтәвидн, – гив. Не, түүнәсн хоюрн хаанд гиич одна. Хан: – Ю авнач – дуртаһан ав, – гинә. Моһа-көвүн:

– Йир юм авхшив, – гинә. – Болв хойр юм авсув, хойр хадм эгчим өгтн, – гинә. Хойр хадм эгчән авад, герин барун эркн зүн эркн хойрас күлчкәд, орхларн – нурһнаснь олңгин сур авад, һархларн – һанзһин сур авад, зовлң эдлүләд, амрад-җирһәд бәәҗ.

Улан залата хальмгуд

(*Дун*)

Үгнь болн айснь улсин

Үвлзңгүдәр бәәсн гинә,
Хальмгудан гинә,
Үвлин түрүн сарднь
Хамад авад бәәвлә.
　　Үвлин түрүн сарднь
　　Хамад авад бәәвчн,
　　Өлсн, түрх зовлңгинь
　　Үзүләд бәәвлә.
Асхн һурвн часла гинә
Автомашид көлгнә,
Авч йовхар белн болад,
Хәрглдәд бәәвлә.
　　Автомашид көлгнь гинә
　　Хәрглдәд бәәхинә,
　　Ааһта хальмг цәнь
　　Асхрад, үлдәд бәәвлә.
Нүүрс ачдг гинә
Вагодан, вагодан
Нүүлһхин төлә гинә,
Сулдхад бәәвлә.
　　Нүүлһхин төлә гинә
　　Сулдхад бәәхләрн,
　　Нүүлтә, буйнтаһинь
　　Йилһсн болхнь яһна.

Улан гинә ширтә
Вагонднь, вагонднь
Уулюлад, шуугулад,
Авад һарад бәәвлә.
Улан гинә залата
Хальмгудынь гинәлә,
Уулын бел болһнар
Тарагдад хайнала.
Җирн гинә төгәтә
Поезднь, поезднь
Җиржңнүләд, ширжңнүләд,
Чирәд авад һарвла.
Җирһл гинә үзх гинә,
Наснднь, наснднь
Зовлңгин икинь гинә
Заявла, заявла.

БАСҢГА БААТР

Зурһан

Зуна дунд сарин арвн тавна сар мандлад бәәнә. Сарин сарулд, маштг шавр герин һаза көлтә гидг нәр болҗана. Нәәрт ирсн улс эк-толһа уга, көвә-зах уга кеерлдәд ирцхәж.

Домбрн, сөңчнр улсин дун ниилдхләрн, шуг-шуг гиһәд бәәнә…

Герин үүдн хоорнд баглрад суусн күүкд, берәдин захд зөвин дунд нурһта, төвшүн хар-улан бер, хаҗудан нег бичкн күүктә сууна… Эн асхнь дуусн гилтә дун-шун уга суусн бер хаҗудк күүкнәнь чикнд шимлдәд, хойр-һурвн үг келчкәд, бийнь босад, гер эргж һарад, нег-негән дурасн маштг шавр гермүдин

хажһр-хажһр уульнцс заагур йовад, лавкин үүндк дөрәд күрәд суув…

Удсн уга, берин тоолҗ суусн тоолвриг тедүкнд йовсн күүнә көлин ә салвлв… Ә һарсн һазр тал хәлән, бийән хәләһәд аашсн кү үзв.

– Менд, Зурһан, – гиҗ ирҗ йовсн күн берәс сурн, хәрүһинь өглт, хаҗуднь одад суув.

– Менд, – гисн хәрү ә ямаран чигн сонр чиктә күн соңсш уга дүңгә арһулхн һарад ирсн, сууҗ йовсн күүнд әрә соңсгдв. Урднь, зуна сарин цецгүд көөҗ буудг альвн алг эрвәкә мет эрвлзәд, түрүн негитн һарһҗ оркад, хойрдгчднь орхв гих саната йовдг Зурһанас иим ә һарсн, ирсн күүнә дотркиг уутьрулад, берин зовлңднь орлцҗ, арһта болсн хөөннь, бериг эн зовлңгаснь һарһх седкл орулв.

– Зурһан, яһвч? – Юн болв? – гиҗ ирсн күн сурв.

– Утар татад, дала юм келәд суухшв, зуг нег… цөөкәхән үг келнәв, – гиҗ Зурһан келҗ сууна. Чамас оңдан мини келсн үгдм бүтн хәрү өгдг, мини седклин зовлң меддг күн уга. Һанцхн хәләсн күн чич. Өцклдүр чамаг ирхдчнь му бичә сантха гиһәд, чини өмн уульҗ бәәсн бийм нүдән арчад, чирәһичнь хәләҗ инәһәд, буру хәләҗ, нульмсан арчад, медүлл уга һарһлав. Болв чамас йир юм нууш уга. Эн кевәр бәәхнь үзсндм орхнь, үзхм ик, тегәд чамд цугтаһинь келәд, чини нег батта селвгичн авнав.

Мини эк-эцк, аав-ач уга цуһар медәд, намаг эн Һучнд одхшв гиһә бәәтлм, «күзүндчнь чолу уяд уснд хайна бидн, од», – гиһә бәәҗ, күчнәс өгсн биший. Ода Һучнд одад, долан сар давҗ йовнав, тер бийм нег өдр маңна тиньгр бәәһәд угав. Һучн әрк ууһад, көөһәд, мөңгән шүүгдәд ирхләрн, нанар ууран һарһна, – гиҗ Зурһан, тууль мет, бийиннь зовлңган тууҗлад, келәд ирв.

– Нә, тегәд Һучнд үнндән дур угавч? – гиҗ хаҗудк күнь сурснд.

– Я, һә кехнчн, тер дуран, чонд хөн яһҗ дурта болдмби? Йи-

рин тесч бәәнә гидг нанд йир күчр болад бәәнә, – гиж Зурһан келв.

Ирсн күн зөвәр удан ә уга, ухалҗ бәәһәд келв:

– Тиигхләчнь иигий: би даруһас тедн тал однав, тиигхләрн цугтнь цәәлһҗ келҗ медүлсв. Тедн юн гидг чигн, тегәд медий. Нәй?

Тиик чигн угов. Болв теднчн герт буг, төрл-саднаннь чирә улалһх гиһәд әәсн деерән, авсн юмнасн әәхмн. Бәәхтә, байн улс гиһәд әәцхәх теднчн, – гиж Зурһан келәд, күүнә чирә хәләв.

– Ода байнас әәдг кен бәәнә болһнач. Дәкәд болхла, тенд бәәсн төрл-садна ичр хәләһәд, күләһәд күн яһҗ хатдмби? Би эвтән орулҗ чадхв.

– Нә, сән. Нәр орнч? – гиж келәд, Зурһан босад һарв…

II

Тер асхна хөөн, нег цө хонсна хөөн, одак күн Зурһана төркнд күрәд ирв. Зөвәр өндр нурһта, арвн дола-нәәм күрч йовх, отхта үстә, хар-улан көвүн бәәҗ. Герин деед өмн булңд өвцүндән күрсн сахлта көгшн өвгн, оңһцин салмта модар кесн орндган йохаһад, шанаһан түшәд, көвүнәс ю-бис сурад, соңсад кевтнә. Көвүнә өөр зерглдәд, өвгнә эмгн Цаһан – тәв шахҗ йовх дүңгә заглюн эмгн хая-хая бешин уңгд алтн-шарар нульмад суунa.

«Манҗин зе көвүн ирҗ, оч шикр идия», – гилдәд һазаһас бичкн күүкд орҗ ирлдәд, хүвән авад, хәрү һарлдад бәәцхәнә.

– Удан болхийч үнд, Яца минь, – гиж өвгн сурв.

– Йир меҗ бәәхшив. Асхлад йовх санатав, – гиж көвүн келәд, зөвәр удан болҗ бәәһәд: – Зурһан тал золһҗ одад угайта?– гиж сурв.

– Уга. Әрк-чигән уга яһҗ золһҗ одхв? – гиж Цаһан келв.

– Тиигхлә, ода одад чигн керг уга кевтәмби, – гиж көвүн келлһнләнь:

– Яhж бәәхмби? Одад бәәхгов, зуг хол болад одл уга бәәлә бидн. Дәкәд болхла, ахнь – теңгст, ирхләнь, нег күн кевәр золhж одый гиж санла бидн, – гиж өвгн келв.

– Һучнахн энд нүүж иржә. Дү күүкнь гемтә чигн, тегәд Цовда гелңд үзүлхәр иржә сәнж, – гиж келәд, көвүн хавтхасн кир уга цаhан альчуран hарhж авад, чирәhән арчж оркад:

– Зурhанла харhв би. Та хойр бичә уурлцхатн. Тан хойрт нег цөөкн үг келс гиж ирләв... Зурhаниг ямаран-кемәрәнәр бәәдгинь та медцхәдг уга болхт. Мана нүдн hатц ю үзәд, ямаран тоолврта, седклдән киләстә йовад-йовдгинь кен медхв. Урднь би чигн меддг уга биләв. Зуг одахн Мишкинд болсн Санжин күүкнә нәәрт харhад, нүдндән доhлң нульмста цугтнь келв,– гиж экләд, көвүн Зурhана бәәх бәәдл, үзжәх зовлң хамгинь цугтнь цәәлhж келж өгв.

– Нч...Нч... иим юмн бәәдв. Йосндан чирәhән көөднә гидг эн болж бәәх угав. Я, би сана биләв... Тан хойриг нег иим юм hарhхитн медә биләв, – гиж келәд, өвгн босад, шагшрад, наараn-цааран йовад бәәв.

– Яах биләә, күзүндкь чолу уяд, уснд хайхас оңдан арh уга. Көвүн юмн биш, күүкн юмн әлд болв чигн үрә йовдг юмн. Түүгәр йир кен дутх биләә, – гиж хажуhаснь нег наhцхнь босад ирв.

– Мини келсиг соңсл уга бәәцхәлт, нүл-буйндкь орлцх болж бәәсн сән наhцнрнь ода яhдгж, – гиж Цаhан келв.

– Яах билә... Алж хайнав. Түүгәр юн әәхдән бара кеж, ичхдән халх кеж бәәлhхв? – гиж Манж өвгн келәд, дәәвләд, доhлң-доhлң гиhәд, орн деерән одад суув. Өвгн ууртан бүтәд, мел сууж босад бәәнә.

Гер дотрк шууган гүдж одв.

– Таниг уснд хайтха гиж күүк hарhсмби? Чи мини күүк уснд хайх юмбч? Тиигтлән чи түүгиг йисн сард элкндән теехәд, үзх-үзшго зовлңган үзәд йовсм бишч, яhж алдмбч? Бийстн яhнат

дурнтн, зуг күүким һартм асрҗ өгтн! – болҗ Цаһан цәңнәд одв…

Тиигәд шуугалдж-шууглдж, үг сүүлднь, Яцан эвт орцхав…

III

«…Күүнә экин зовальнь,
Кӱчр юмн бәәҗл…»

– гиҗ дуулсн дун һаза ирҗ йовсн Яцан чикнд жиңнәд одв. Зурһан һаза күн ирҗ йовсн ә соңсад, дууһан зогсаһад чиңнәд, нүдән арчв.

– Гертчн күн угай, Зурһан? – гиҗ һазаһас орҗ йовсн Яца сурв.

– Күн уга. Цуһар Цовда гелң тал йовҗ одцхала… Нә, одаксчн яһва? – гиҗ Зурһан күсч бәәсн төриннь тускиг сурв.

– Йир бәәнә. Әвртә гидг цүүглдән болв. Болв келә-келә бәәҗ, цугтнь эвтән орулув, – гиһәд Яца тууҗлҗ оркад немв:

– Ода ю-күүһән белдәд авч орк.

Авх кергтә хувц-хунран баглад хуурсн дару, Һучн эктәһән, дү күүкән дахулсн орад ирв…

Һучниг орҗ ирхләнь, Яца хәрү дахулҗ һарад, зөв-учринь күргәд келв. Һучн менрәд, сууһад үлдәд бәәв. Яца хәрү герүр орҗ ирәд, Зурһаниг дахулҗ авад, деегшән һарсн төгән һурвн хаалһд орҗ авад йовад одцхав. Һучн ардаснь хәләҗ-хәләҗ, баранъ тасрсн орминь хәләһәд үлдв.

Улагчрсн сәәхн нарн арһулхн дүсәд суув.

Тарху тиим шарлҗн һолта өвстә, маштг кецин ар ташуд зөвәр олн өрк бәәнә. Эн хотн – Һәрән. Үлмҗ гидг Эрктн нутга эркн байна хотн. Эн Үлмҗин хотнд ирхләрн, саак ик зовлңта йовсн Зурһанан үзхт. Зурһан Һучнас хәрҗ ирәд, нег җил күцц болл уга, җилин хойр соргт ялчд йовдг, һазаһан хәләсн хойрхн һунҗта Яңһҗин Манҗ гидг күүнд одв. Һазак мал-герәр төрүц юмн уга бәәҗ.

Ээм бүтн, өлмә дүүрң седкл харһад бәәсн хөөннь, нань юн кергтәв? Седкл харһад, эврәннь дурар одсн күн кедү дуту-дульң, түрү-зүдү үзв чигн, тесәд һарх. Тиим күн Зурһан.

ДОРҖИН БАСҢ

Дәәчин эк

Тенд фронтын нүүрт
Төгрг харнь дәәллднә.
Теегт, тәрә хуралһнд
Түүнә экнь көдлнә.

Һазрин аль захд
Һарһсн үрнь йовхиг
Өдр сө уга
Оньдин ээҗнь санна:

«Альд йовна, көөрк,
Әмдий, аль үкву?
Очн болад, дәрк
Оңдан аюлла харһву?

Өршәмҗ уга сумн
Өрчинь бурһудад оркву?
Орн-нутгиннь төлә
Ончта әмән өгвү?»

Мис нүүрән уһавас
Белгтә йорт оршана.
Мөртә күн үзгдвәс
Байрта зәңг күләнә.

Олн-олн өдрмүдәс
Ончта негнь болв.
Бульглсн зүркиг тогтнулгч
Байрта агчм ирв.

Ээҗин хурняста һарт
Эвкәтә цаасн атхгдв.
Эңкр, дәәч үрнәснь
Эн бичг ирв.

– Әмд-менд йовнав,
Әмән әрвллго ноолдҗанав.
Аршм һазр болһниг
Андн нохасас харсчанав.

Олн ю бичхв?
Ода цаг баһ.
Амни цөн үгәр
Әрүн менд илгәҗәнәв.

Эңкр ээж,
менд бә!
Эн бичгән
адһҗ илгәҗәнәв.
Уралан манахс
дәврҗ йовна.
Үүрмүдтәһән би шурһҗ орнав…

Тенд, фронтд, дәврлһнд
Төгрг харнь урадна!
Теегт тәрәнә токд
Түүнә экнь урньдна!

ЭРНЖӘНӘ КОНСТАНТИН

Байн тег

Торһн нооста хөөднь
Теегән бүркҗ идшлнә.
Теегин эзн – хөөчнрин
Туурсн нерднь соңсгдна.

Арта цоохр малмуднь
Адрг, ташуһар дүүрнә.
Арднь дахдг малчнрин
Ачта нерднь туурна.

Алтн өңгтә буудянь
Ах дүүрҗ асхрна.
Асрад урһадг тәрәчнрнь
Арл болһинь дүүргнә.

Буһусин гүн булгудынь
Бурһудад, цумлад илдкнә.
Буслсн «хар алтнь»
Бәәхтә җирһлд эдлгднә.

Теегт зег болад,
Төмр хаалһ дөшинә.
Төрскндм байр ачад,
Тачкнад поезд аашна!

Республикм

Балакан Алексейд нерәдҗәнәв

«Аврорин» хасн дүүрән
Аhар цумлҗ шуугла,
Адргта хальмг теегтм
«Айнhин» сумар буула.

Көдәhин көгсн зегстәhән
Күч авч бадмшла,
Көк теңгс Иҗлтәhән
Күгдлҗ көвәhән давшла.

Ирвс болҗ күлгүд
Иҗлән дуудҗ иңнхәлдлә.
Ирх җирhлән угтад,
Ицлтә үрд босцхала.

Арнзлан тохҗ мордад,
Арман баатрмуд атхла.
Атисн теегм серәд,
Арслңгин чидләр босла.

Теегин өвс шурдулад,
Теңгсин ус улвртулв.
Төрскән өрчәрн халхлад,
Түмн җидән зөрүлв…

Деникиниг, Юденичиг,
Врангелиг
Дөрә доран дарв.

Дәәч селминнь үзүрт
Диилврин тугта ирв.

Долан зүсәр малмуднь
Дөчн җилдән төллв.
Дүмбр төрскнәннь бүлд
Дүүрң кишгтә болв.

Өргн теегм тиниһәд,
Өглһин эзнд хүврв.
Өврмж болж дүңгәһәд,
Өндрж республикм делгрв.

Шин үрдин асрмжар
Шимтә малмуд өслднә.
Шурин дүрәр халһрж,
Шухтнж урһц нәәхлнә.

Эврәннь келәр чимж,
Эрдмин эрднь эдлнә.
Эн цаган айслж,
Эңкр үрдм дуулна.

Теегиннь хазн илдкж,
Туста зөөринь олзлна.
Төрскндән нерән туурулж,
Теегинм үрд өслднә.

Амулңгин залмж Төрскм
Ахлж республикм эңкрлнә.
Алтн Ленинә орденәр
Ачлж нерин туурулна!

КӨГЛТИН ДАВА

Зуд

Шүрүтә хар салькн
Шуурһ татад шуугна.
Өлн чонын дууһар
Өр цәәтл шуукрна.

Салькна ду соңсч,
Санам теегүрниснә.
Зудын зовлң санхинь
Зүркн ишкрҗ өвднә.

Көөркс, мана хөөчнр,
Кеер яһҗ бәәнәт?
Аздлсн киитнәс хаац
Альд таанр хәәнәт?

Әәҗ, хөөһән хайҗ,
Әмән харсч болшго.
Зуг, эврән әгрхлә,
Зудас хөн һаршго.

Хамаран хаяд тоолвчн
Хаалһ негн болна.
Хальмг күн хөвән
Халта теегтән олна.

Зурһан көлтә зудас
Зулхар седснь – үкдг.
Зууньрҗ бәрлдсн һалвас
Зөрг чидлтә болдг.

Йиртмҗин үлмәд бидн
Ю эс үзсмби?
Хаалһдан харһсн түрүһәс
Хальмг кезә зулсмби?

Зөргән аюлын өмнәс
Зөрҗ ноолдхитн меднәв.
Даалһвран күцәҗ, зудыг
Дархитн дуудҗ иткнәв.

Хойр хавр

Намчлсн ноһан бүчрән
Нарнур татад сунна.
Евәгч хаврин усн
Йозуртнь тогтҗ гилвкнә.

Хаврин чиигин үнр
Хальмг теегт каңкнна.
Һамһр сәәхн цецгүд
Һазрас шаһаҗ бултана.

Цевр цегәхн аһар
Цогц таалҗ эрвлзнә.
Ценкр чилгр тенгрт
Цервәд шовуд җиргнә.

Наласн нуурин көвәд,
Нег көлән өргҗ,
Тоһрун уха туңһаһад,
Тоолвран толад зогсч.

Элвг теегин йөркгт
Эрәтрәд хөн тарҗ.
Тегш сәәртә мал
Ташу көөһәд идшлҗ.

Хагсу хар хаалһар
Холас машид аашна.
Даралдсн бахнсин суңһуг
Домбрин чивһсншң җиңннә.

Тер суңһугин дунь
Тууҗин хавр зәңглнә.
Күләсн мана күсл
Күцҗ йовна, гинә.

СУСЕН АКСЕН

Зөргин хаалһар

(Поэмин тасрха)

Ааку, Харти, Кирсан…
Арһта, арһта залус…
Асхн нарн орлһнла
Аакун келсәр цуглрна…

Кесг олн хальмгуд
Күүндвр кеҗ сууцхана.
Хальмгин зовлңгин тускар
Халун төр күүндгднә.

– «Үнн цаһан седкләрн,
Үнн-һол зүркәрн,
Шин йосан харсч,
Шунҗ ноолдх йоставидн...»

...Харти Аһш балһснд
Хомутников Васильтә харһна.
Аакута, Кирсанта хамдан
Амн үгән авлцна.

– «Мөрн церг икәр
Манахсиг орулхм, – гилднә.
– Йовһн церг чигн бас
Йосн кевәр йовлцхмн...»

Хальмгин сән залус
Хамдан цуглрдг болцхав.
Олна төр күүндҗ,
Ол дәкҗ үзлцв...

* * *

Кануков Харти бас
Красновин цергтә дәәлднә.
Хомутньга Васильтә хамдан
Хальмг церг тоггана.

* * *

Арвдгч әәрмин комиссар
Аһшур Хартиг дуудла.
Хальмгин олн төрәр
Хартитә кесгтән күүндлә...

Урдк, өмнкән Харти
Ут-туршднь тоолна.
Хальмгин ут тууҗ
Хартин нүднд үзгднә…

Завср чилҗ – хурлдв,
Зөвшәр хург һарһв:
– «Хальмг церг тогтахиг
Харти Кануковд даалһв».

Хальмгин теегин үрдүд
Халу өргҗ байслдв.
Хальмг әмтнә тууҗнь
Ханлтта хаалһдан орв.

Теегин шин эздүд
Теегән цеврлҗ авий!
Алдр орс нутган
Алдл уга дахий!

* * *

Теңгә, Иҗлин, Сарпулин
Теегин хальмгуд талагшан
Зөргтә, зөргтә залус
Заавр авад һарлдв…

Хальмг әмтнд дегтрмүд
Харти барлад тархав.
Хальмг келәр сурһуль
Хальмгт һарһхар шиидгдв.

* * *

Харти шин шүлгүд
Хальмг келәр бичнә.
Хальмгин шин шүлглән
Хартин бичгәс төрнә…

* * *

… Харти дәкн шинәс
Хальмг церг цуглулв.
Хойрдгч хальмг полк
Хураһад авад оркв…

Харти Кануков – командир
Хальмг бригадан сурһв.
Хальмг бригад дәәнд
Хамань болвчн орлцв.

Хальмг дун, дегтрмүд
Хальмг келәр барлгдв.
Урд уга газет
«Улан хальмг» төрв…

Мана – негдгч шүлгч,
Мана – негдгч редактор,
Мана – негдгч комиссар
Медрлтә, мергн Харти…

ҖИМБИН АНДРЕЙ

Үүрмүд

1942-гч җил, декабрин 28. Мана полк Яшкуль селәнә дота хаҗуд, дүңгнхд 7–8 дуунад зогсчала.

Өрүн. Йирин босдг цаг, номһн салькта. Сөөднь унсн керән мөр дарм цевр, җөөлн цасн һазр теңгр хойран ниилврт шинкн һарад, юн болҗана гиҗ алңтрҗ бәәх кевтә, дүңгәсн улвр өңгтә нарна герлд гилвкнә.

Эн үвлин сәәхн дүүрәнд адһм угаһар минь ода серҗәх өрүг бомбин әәһәр бәәтхә, нам чаңһар йовҗ, көрә шарлҗнла көлән харһулҗ, ә һарһҗ эвдх санан кенд чигн орш уга. Харм …

Үвлин ут, тогтун сөөни дуусн тунсн цевр аһарт, дәкҗ машидин, теднә зүүсн-зүүл тоосна үнр шиңгрүлх санан терүнәс үлү оршгонь ил. Тер дотр дәрин, зер-зевин үнр – дәәнә үнр!

Болв цаг тиим биш. Кедү хаврин чигн, үвлин чигн үлү сәәхн өдрмүд олзлгдл уга, сән, мууһан чигн медүлл уга давҗ йовх! Арһ уга. Давтха. Хәрү эс эргәд ирн гиҗ бәәхш…

* * *

«Бидн эн селәг эндр авх зөвтәвидн. Белн болтн!» -- гисн заквр манд өггдв.

Баахн цагин хоорнд цуһар белн болад одцхав. Энд-тенд автомашид күрҗңнә, хошаһад мөрд татчксн тергдт зүсн-зүүл зерзев ачсн, хот кедг хәәстә хозлг чигн чирүлсн йовцхана.

Эврә-эврәнь әңгсәр йилһрәд, одсн улан цергчнр уралан һарцхав. Эднә ик зунь: түрүн һал, түрүн әәмшг үзҗ, дәәнд түрүн болҗ орҗах улс. Болв Төрскән харслһнд эврәнь әмәр орхар,

«нүдәрн үзхәр, hарарн бәрхәр» күцл кеҗәсн улсин ик күцвр аш сүүлднь ирснь эн.

Удан болсн уга. Артиллерийск белдвр эклв. Сулдхвр уга hарчах оhтрhун дууншң, эн ниилҗ күрҗңнв. Хур орхиг «дурдҗ» көдлҗ, хүүтә халун әмсхләр хүүрә халун элс өргҗ, hазр, теңгр хойриг ниилүлмәр хутхҗ көдлсн салькншң болад одв.

Эң-зах, кемҗән-керән уга орчлң ода иим әәмшгтә болвчн, хувацта гиҗ сангдна. Эн хар аhрусн болсн әмтсиг баглҗ авад, зөвтәhинь иләд, зөв угаhинь hанцхн шүрүн ташлhарн эврәннь чагчм эрг деерәсн йорал уга тамур унhаhад, оркм дүңгә өңг бәәх болҗ медгднә.

Дән уга аңхун цагт салькн-хурд өдр иим өңг зүүсн уга болхла, күн hаза hардмн биш. Тиим салькнд киисн шорад нүдн бийнь аньгддмн. Эндр тиим биш, нүдн аньгдх бәәтхә, өмнкәсн үлү хурцар үзҗ бәәнә. Нам hазр теңгр хойран «ниилдвр» минь өмнчн эн, күрәд ирсн, орчлң «уутьрҗ» одсн болҗ медгднә.

– Уралан. Төрскнәнь төлә! Намаг дахтн! – гиҗ хәәкрсн закврмуд соңсгдв. Автоматан ясч бәрәд, отделенә командир ах сержант Шандронов адhҗ ишкәд, нег баг улсин өмн зөвәрт уралан тасрад, hарад одснь үзгдв. Энд-тендән хәләхлә, манахн зелләд орҗ йовцхана.

«Уралан. Төрскнәнь төлә!» – гидг, мана меддг үгмүд чаңhчаңhар, шулун-шулуhар, өмнь соңсгдгасн талданар, «чамаг» – гиҗ нег мөслҗ, аралдҗ йовх улсин әәhәр келгднә. Тегәд чигн эн hурвн үг улан цергчнрин цуг махмударнь гүүҗ, цусинь халулҗ, зүркинь хатурулҗ йовхнь алдг уга.

Хортна барун халхас сумн ик нигтәр ирәд бәәнә. Манахн өмнәснь хәрүhинь бас тер метәр өгчәнә.

– Һал hарч бәәсн үзгүр дегәд икәр бичә оньган өгәд бәәтн, зүн хаҗуhас болх чаңh дәврлhнд белн болх кергтә, – гисн батальона командирин заквр манд ирв.

«Акад юмби? Сумн асхрҗах үзгүр икәр хахм биш, чиг-чимән уга бәәх зүн үзгәс саглхмн гидгнь юн болҗахмб» гисн ухан маднд орҗ алңтрулв, болв капитан Дворцов эндүрх гиҗ манд сангддмн биш.

Нег баахн цаг өңгрв. Хортна зүн хажуһас ик гидг чидл һарв. Зер-зевин сәәһәр бийән агссн, ядхдан нег полк дүңгә церг манур зөрв. Сөрглдх заквр өггдәд уга. Ноолдан дәкн күчтә болхнь лавта медгдв. Мадн күртл 300 – 400 метр дүңгә үлдснә хөөн:

– Дәврсн хортнур һал! – гисн, командирмүдин дуд соңсгдв. Манахс зүсн зүүл зер-зевәрн дәврәд оркв. Немшнр цүврлдәд унцхав, болв уралан гүн ишклдләрн, халдн йовҗ өөрдәд ирв.

– Бәрҗ өг! Өөрдүл! Бас чигн өөрдүл! Ода ха! – гисн закврмуд соңсгдад бәәнә. Иим күчтә сөрлцлһ хортн эс күләҗәсн өңгтә. Цөөрәд одсн барата эдн хәрү зулцхав.

Дарунь шин чидл орулҗ авсн хортн хойрдад дәврв.

Нег баахн болв халун ноолдан өңгрв, дәкн эдн цухрв.

– Яһва? Цухрад бәәвч?.. Козлдурчн толһаһичн халчлхший?! – гиҗ Николай дамбрлҗ хәәкрв.

Асхн күртл бас иим хойр дәврлдән болад одв, хойраднь чигн өмнк кевтән ик һарутаһар хортн хәрү, урднь нүклҗ авсн ормдан ода дөрвдгч саамдан орҗ кевтв.

– Ода харңһурҗ бәәнә, хортн дәкҗ босх уга. Тиигәд маңһдуркан зүүдләд, эднд унтхла болҗана, – гиҗ келәд Николай хортна хажу тал бүриҗ хәләһәд, дәкн сүүлин нег халһн, – гиҗ келәд, автоматынь чавгинь дарв.

– «Кевтсиг цокдм биш» – гиҗ, орсин нег үлгүр бәәдмн. Чи медхшийч? – гиҗ Гоова наадлв.

Эн-тер уга бәәсн Николай генткн нег күчр төртә үг келх бәәдләр дүңнәд зогсчаһад, – эндр мини һарсн өдр. Дигтә арвн нәәмтә болҗанав, – гиҗ байрлсн бәәдлтәһәр немҗ келв:

– Мини һарсн өдр мадниг Тинакд училищд бәәтл болҗ одла. Һарсн өдрән хөөннь, дән чилхлә нег аю темдглхмн, – гиҗ Гоова дәкн немв…

Тер сөөдән немшнр Яшкуляс һарч зулв.

Көгшд, бичкдүд, күүкд улс энд-тендәс һарч ирж, нег-негән үзлдж, әмд үлдсндән байрлж йовх дуд һарлдна. Хотна дунд алднд, нег гер эрсәрн өрәлдж тасрад, зөвәр деегшән өрггдчкәд, хәрү шард гиһәд, унад одв.

– Эн гермүдиг дәкн тосххм болҗана, кедү балһсд хамхрҗахв? – гиж, Шандронов цуглрсн улан цергчнр тал хәләж келв:

– Ода Сталинградт юн болҗах! – гиж Гоова келәд, негл эндәс Сталинградын уульнцд болҗах догшн дән үзгдҗәх метәр, тиигәрән хәләһәд кесгтән зогсв. Тер үзгүр цуһар хәләж чиңнцхәв.

Нег амрсн баахн цагтан уульнц дунд салдсмуд гармонь татлдад, бииллдәд чигн авцхав. Хальмг государственн драматическ театрт артист бәәсн, дәкәд кесг ду, шүлг бичсн Җимбин Бадм «Войска идут на Дальний Запад», – гидг эврәннь бичҗәх орс поэминнь тасрха умшв. Бадмин шин дун «Нүүдлә» чигн салдсмуд дунд җиңнәд, дүүрән болад, зовлңгасн гетлсн Яшкулин байрт немәс өгәд оркв.

Арвн хонгт нөр, амрлһн угаһар үзгдсн зовлң әмсхлин хоорнд әмтнә байрт даргдад одв...

– Дәкн тәмкән цуглулж бәәтн, – гиж Николай ман хойрад Гоова даалһв.

– Элстиг авчкад, бас эндркләһән әдл харһхвидн, тер цагтан тәмкән авад бәәхч, – гиж Николай хәрү өгв. Бидн салцхавидн.

* * *

Манас өршәңгү угаһар цокулсн немшнр, Элстд күрәд, тенд бәәсн цергләһән нииләд, шавтсн һалзу аң мет дәкнәс чидлән хурав.

«Урһҗах шин 1943-гч җиллә Хальмг Автономин Советск Со-

циалистическ республикин Элст балһсиг сулдхтн!» – гисн заквр деерәс өггдв.

Эн заквр соңссн манд, тер дотр хальмг көвүдт, зүркән дарҗ йир болхш.

Эврәннь төрскн балһс өшәтнәс сулдхна гисн ямаран ик хөв! – гиҗ келәд, Бадм наадк көвүдүрн байрта хәләцәр гилс хәләв.

– «Бидн, хальмг көвүд, эврәннь хотл балһсна, эврәннь төрскән харслһнд, эврә келнә нег отделень болҗ, улан цергчнрин түрүн нүүрт әмән әрвлл уга ноолднавидн», – гиҗ мана бичсн эрлһн штабур бас йовад одв.

Бидн арвн хойр курсант хальмг биләвидн. Мадн дотрас медәтәнь Шандронов, Җимбин Бадм хойр бәәсмн. Тиигхд тедн һучаһад давсн дүңгә наста залус билә. Наадксньзуг 18-тә.

«Элст ямаран болхв?» гисн ухан орад, үзәд уга манд күцл болад бәәнә.

– Эх, көвүд, удл уга Элстән авхвидн. Би танд цуг уульнцсинь, сәәхн-сәәхн гермүдинь үзүлхв. Хальмг драмтеатр үзхт… – гиҗ мана санҗасиг медҗ, тедүкнд бәәсн Җимбин Бадм келҗәнә.

– Минь эн өөдм деер һархла, үзгдәд бәәхмн, хотхр һазрт бәәнә, ода бидн Элстин һазад бийднь эргәд һарч ирсн бәәнәвидн, – гиҗ келәд, өмнән бәәсн өөдмин ора деерн зогсч, Элстүр хәләх орман күцл кеж, темдглҗәх бәәдләр хәләв.

Бадмин келсн үгмүд цуһар соңсгдсн уга, болв энүнә урлыннь көдллһәр, энүнә өвәрц хәләцәр цуг келснь медгдсн болҗ нанд ода сангдна.

Бидн нег-негән байртаһар хәләлдҗ, удл уга Элстән үзәд бәәхвидн гисн санан диглгдҗ, дәкн эврә-эврәннь бәәрән эзлҗ амрцхаввидн.

Эн кевәр давулсн нег баахн цаг манд бүкл өдр болсн болҗ тоолгдв. Давҗ бәәх цаг йир өвәрц болтлан, акад юмн, әәмшгтә. Болх үүлдвр келвр уга, кенд чигн медгдҗәнә. Цаг йир удан болсн болад бәәв.

Цаг зуурин таг-чиг аш сүүлднь эвдгдв... Манд күләвр болҗасн «Ура!» соңсгдв.

«Уралан! Уралан! Элстин төлә!» – гисн, мана отделенә командир ах сержант Шандроновин дун бас дахлцн һарв. Мана өмн үзгдҗ, өдрин дуусн гишң бәәсн Элст орх хаалһ зааҗ бәәх өөдм хәләһәд һарувидн.

Ә-чимән уга тег товин, минометин, автоматын дуунд дүүрәд, агчмин зуур теңгр хар утаһар бүркгдәд, будн-бурн болад одв. Маниг тер өөдм деер һарад ирхлә, Җимбин Бадм мана өмн күрч ирсн, йир төвшүн дууһар: «Элст гидгтн эн, мана һол балһсн», – гиҗ келәд, үзгдҗ бәәсн балһсн тал заав.

– Танкс, танкс, – гиҗ хәәкрсн дуд эн ик аюлын сүрлә ниилҗ соңсгдад бәәнә.

– ПТР белн бол! – гисн закврин дун мана ард һарад одв.

Барун ар үзгт бәәсн өндр сер талас тавн танк һарад аашна. Тер танкс деер суусн болн арднь дахлдсн йовһн салдсмуд манур тасрха уга хаҗ йовна.

– Манахс, танк деер ачата хавгуд йовна! – гиҗ, танкс деер суусн болн әмән хальчлҗ арднь хорһдсн немшнрин төмр махлас зерглдәд, дарцад одсиг үзчкәд, үкллә нүдәрн сөрлцәд ирҗ йовсн бийнь, Гоова хөкрлҗ хәәкрв.

– Эх, элмрд тусад одв! – гисн байрта дуд соңсгдв.

Түрүн йовсн танк нег цев деерән эргәд, хар утаһар хагдад шатчахнь үзгдв. Һалар орагдсн һурвн күн шатчах танкас һарч гүүһәд, холд одл уга унцхав.

Танкин ард йовсн салдсмуд дарук танксиннь ард дәкн хувагдҗ орцхав.

– Эднчн үкх санан уга чигн! – гиҗ Бадм игзәрлсн авцтаһар келәд, тавн-зурһан ишкм дүңгә күрәд, дәкн кевтв.

Үлдсн дөрвн танкнь уралан йовад, зөвәр өөрдәд оркцхав. Танкин деер йовсн улсас цүврәд, унлдад йовсн улс сәәхн төвәр үзгддг болад ирв.

– Җирһл үкл хойрин негн! Уралан! – гиж хәәкрәд Бадм босв.

– Унад-босад, унад-босад йовтн! – гисн, командирмүдин өгсн заквр энд-тендәс соңсгдад йовна.

Мана зүн өмн хажуһар дәврсн өшәтн шинәс чидлән хураж зөрв. Эднә танкс мана дунд гишң орад күрч ирцхәв.

– Танкур! – гисн заквр өггдв. ПТР-н дун даралдв. Гранатмуд хаһрцхав.

Үүд-түүд күрсн уга. Нег танкнь һал авлцв. Дарунь хойрдгчнь шатв. Үлдсн хойр танкнь салдсмудас давад һарв. Болв бас удан йовж чадсн уга.

Аш сүүлднь хортн экләд цухрв. Диг-даран уга, үзг-үзгтән, зер-зев күртлән хайн зулж йовх эднә ардаснь ю кеж хахв, нам урмд чигн уга, саахндакла эдләр, тиигәд бәрлдхлә болҗана, – гиж үүрмүдүрн өөрдж ирсн Гоова келв.

– Уралан! – гисн заквр дәкн өггдв. Бидн уралан һарад йовувидн.

Эн догшн дәәнә зальд Җимбин Бадм, – Элст! Элст! – гиһәд хәәкрәд йовна.

Балһсна һазад хажуд бәәсн сер деер һарад ирхлә, будн болсн утан һатцас, эрсмүднь борлсн өндр-өндр гермүдтә, баахн балһсн үзгдв.

– Бүтн, бүтн! Элстин гермүд бүтн! – гиж хәәкрәд, Бадм кевтсн нүкнәсн босад, уралан гүүхәр седхләнь, отделенә командир заквр өгәд, хәрү кевтүлв.

Эн саамла генткн һазр хаһрад, ик улан һал падрад одв. Элст өткн хар утаһар дарунь бүркгдв.

«Мини әмн тадна һарт», – гиж дөң сурж бәәх дүрәр, Элст негт үзгдж, негт геедрж торлзв.

– Анддуд, шатачкв! Анддуд!.. – гиж, араһан зууж келсн улсин дуд терүнлә соңсгдв.

– Уралан! Уралан! – гисн заквртн соңсгдад йовна.

Нег чигн хортн манас эмдәр һарх зөв уга! – гисн Советин союзин кесг сай улсин заквр манд тодлгдв.

* * *

Элстәс зулҗ һарад уга хортд, бат бүсәр бүслгдсән сән медв.

«Ямаран чигн арһар балһснас һархмн. Бийән дааҗ һарч чадшго улсан шатачкх кергтә. Орсин һарт әмдәр нег чигн кү бичә үлдәтн» – гисн заквр немшин штабас өггдв.

Гемтә, шавта улс эмнлһнд бәәсн герүр 7–8 офицер толһата зу шаху немш салдсмуд ирцхәв. Бензитә автоцистерн герин өөр тер хоорнд бас ирчкв. Бензин цацгдв, шавта улсин гер экләд шатв. Кесг гермүд эвдрв, кесг әмтн һарутв. Болв немшин хату бәәрнәс әмд сулдсн улс болн әмтсиг сулдхсн салдсмуд кезә чигн байрта.

Зуг тер сулдхврин төлә ноолдҗ йовсн кесг үүрмүд ода уга. Тедн дотр Гоова, Николай, Җимбин Бадм эдн бас уга. Болв теднә зүткҗ йовсн керг, мөңк цагт әмд, тенд мана седклд мөңк манла хамдан.

КАЛЯН САНҖ

Теегин асхн

Теегин асхн ямаран,
Терүг юунла дүңцүлнәч?
Үүнәс дуран хамаран,
Үгән альд бултулнач?

Өцклдүр баһчуд зооглад,
Өдрән барад йовла.
Тедниг хотнаснь зааглад,
Теегнь авлад авла…

Ээм-ээмән түшлдәд,
Эңкр дууһан дууллдна.
Һалвр зандн боллдад,
Һаңхад йовад йовлдна.

Көдәд цецгүд улалдҗ,
Көөрксин өмн тослдна.
Салькна дока күләлдҗ,
Саглрад сууҗ бослдна.

Байсхлын күцл – күүкн,
Бадма цецг – хоюрхн.
Дүүврдх цагнь – үчүкн,
Дураҗ болшго ахрхн.

Хавр

Аһарар дүүрң аньр,
Аһуд цандг – цаһан.
Шилв орасн өнр –
Шикр әдл ноһан.

Ниссн эрвәкә көөсн –
Нимә күүкн һочкнна.
Махсг чон хоосн –
Малчас зулад түчкннә.

Күн күчтә һарарн
Күмнд төвкнү белднә.
Таңсг бичкдүд дурарн
Тааста наадан делднә.

Өр цәәх болһн –
Өлзәтә өдрин өгцән,
Өдгә өдр өңгрлһн –
Өмнк җирһлин хуһцан.

Һарг

Амн урн үгин зөөр

XX-гч зун җилин хальмг литератур

Классин хөөн умшх үүдәврмүд

Учебное издание

КАЛМЫЦКАЯ ЛИТЕРАТУРА

Книга-хрестоматия
для 7 класса общеобразовательных учреждений

Авторы-составители
Онтаева Зоя Хулхачиевна
Бариновa Байрта Валериевна

Генеральный директор
АУ РК «Издательский Дом «Герел» В. Н. Мучеряев
Главный редактор Д. Б. Дорджиева
Редакторы Д. Б. Дорджиева, Л. М. Менкенова
Художественный редактор Г. О. Богаева
Техническое редактирование Л. Е. Гермашевой
Компьютерный набор В. А. Соломовой
Компьютерная верстка Т. И. Мухариновой

Сдано в набор 03.12.2012. Подписано в печать 13.12.2012.
Формат 60 х $84^1/_{16}$. Бумага офсетная № 1.
Гарнитура Times Halm Win. Печать офсетная.
Усл. печ. л. 11,16. Уч.-изд. л. 5,46.
Тираж 5000 экз. Заказ № 2256 – 12.

АУ РК «Издательский Дом «Герел»,
358000, г. Элиста, ул. Ленина, 243.

ЗАОр «НПП «Джангар»,
358000, г. Элиста, ул. Ленина, 245.

Калмыцкая литература: Книга-хрестоматия для 7 кл. общеобра-
К 174 зовательных учреждений. / авт.-сост. З. Х. Онтаева, Б. В. Баринова.–
Элиста: АУ РК «Издательский Дом «Герел», 2012. – 192 с.

ISBN 978-5-7539-0762-3

УДК 82-1(470.47)
ББК 74.261.8

Герел
ИЗДАТЕЛЬСКИЙ ДОМ